

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ¹

14. *Ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τοῦς Φιλίππους*

Τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τοῦς Φιλίππους πρὸ δημοσίεψε ὁ συνάδελφος Στυλιανὸς Πελεκανίδης στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα 1955 (1960) σ. 169 κέ., ἀρ. 8, ἀποτελεῖται διχῶς ἀμφισβολία ἀπὸ ὀχτῶ ἑξαμέτρους ἢ ἀπὸ τέσσερα ἐλεγειακὰ δίστιχα. Ὁ κάθε στίχος ἔχει γραφῆ σὲ δύο σειρές, γιὰ τὸ πλάτος τῆς μαρμάρινης πλάκας φαίνεται πῶς δὲν τὸν χωροῦσε δλόκληρο. Ὅταν ἀργότερα ἡ πλάκα χρησιμοποιοῦντο γιὰ κατώφλι σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησίαι, ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκόπηκε καὶ χάθηκε².

Γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴ θέση πρὸς κρατοῦσαν μέσα στὸ στίχο οἱ ἀρχὲς τῶν ἄρτιων σειρῶν (2]μος, ἀλλὰ σεπ[4]φίης χαρινε[κλπ.), δὲν μᾶς βοηθεῖ τὸ κολοσσωμένο ἀνθέμιο στὸ κάτω μέρος τῆς πλάκας, ὅχι μόνο γιὰ τὸ δὲν ξέρουμε τί πλάτος ἔπαιρνε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βρισκόταν στὴ μέση ἀκριθῶς τῆς πλάκας. Ἡ δυνατότητα, περιττοὶ καὶ ἄρτιοι στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς νὰ εἶχαν τὸν ἴδιο πᾶνω κάτω ἀριθμὸ γραμμάτων, προσκρούει σὲ δυσκολίες μεγάλες:

1 Οὐδὲ θανῶν [∪ ∪ — ∪]μος, ἀλλὰ σεπ[— ∪ ∪ — —]

3 ἐπιτὰ γὰρ λυ[∪ —] καὶ τέσσερα[— ∪ ∪ — —]

Στὸν πρῶτο στίχο δὲν θ' ἀπόμεινε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν χώρος γιὰ τὸ ρῆμα, πρὸς τὸ πρῶτο ἡμιστίχιο τὸ χρειάζεται στὴν ἀντίθεσή του μὲ τὸ δεύτερο (ἀλλὰ σεπ [. . .] κινδένουσι)· στὸν τρίτο θ' ἀποκλειόταν ἡ συμπλήρωση λυ[κάβαντας], πρὸς εἶναι, νομίζω, βέβαιη³. Ἀπομένει λοιπὸν ἡ λύση — ἢ καὶ πρὸ φυσικῆ ἀλλώστε — ὅτι ὁ χαρακτὴρ συμπλήρωνε τὴν πρώτην σειράν ὡς τὸ τέλος, ἀφήνοντας τὸ ὑπόλοιπο τοῦ κάθε στίχου γιὰ τὴν δευτέραν. Ἔτσι ἔχουμε τὸ σχῆμα:

¹ Ἰδὲς Ἑλληνικά 16 (1958) 219.

² Πελεκανίδης 170.

³ Ὁ πρῶτος ἐκδότης διάθεσε ΑΥ, ἀπὸ τὸ ἔκτυπο ὅμως πρὸς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐτοιμάσῃ βεβαιώνεται ἢ ἀνάγνωση ΛΥ.

Οὐδὲ θανῶν [υ υ — υ υ — υ]μος, ἀλλὰ σεπ[— —]
 κυδένουσι [υ — | — υ]φίης χαρινε

Ἄν ἔχουμε ἑλεγειακὰ δίστιχα ἢ καθαρὰ δαχτυλικά μέτρα, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ βεβαιωθῇ· καὶ οἱ δύο λύσεις παρρυσιάζουσι δυσκολίες. Στὸ στ. 2 τὸ τελευταῖο μακρὸ, ἂν δεχτοῦμε πῶς ἔχουμε πεντάμετρο, δὲν συμπληρώνεται εὐκόλο (χάριν εὔ?, Χαρίνε?). Ἄν πάλι δεχτοῦμε ἀποκλειστικούς ἑξαμέτρους, οἱ δυσκολίες μεγαλώνουσι: στὸ στ. 4 τὸ τέλος ἀπαιτεῖ μετὰ τὸ βέβαιον σο[φίην] (πρβλ. στ. 2 [σο]φίης) μιὰ συλλαβὴ ἀκόμα· ἡ συμπλήρωση [ἀρετήν] ἔλαχες σο[φίην τε]¹ δημιουργεῖ ζητήματα γιὰ τὸν τρόπο πού θὰ συμπληρώσουμε τὸ πρῶτον ἡμιστίχιον. Ἀκόμα στὸν 6ο καὶ στὸν 8ο στίχον παραθαίνεται τὸ ζεύγμα τοῦ Hermann: | δικάζομεν[. | μακάριται]. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τὸ πιθανότερον εἶναι πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἑλεγειακὰ δίστιχα.

Παρ' ὅλες τῆς δυσκολίας πού ἐκθέσαμε νομίζω πῶς μπορούμε ὡς ἓνα σημεῖον ν' ἀποκαταστήσουμε τὸ ἐπίγραμμα:

Οὐδὲ θανῶν [κατάκεισαι? ἀνώνυ]μος, ἀλλὰ σε π[άντιες
 κυδένουσι [υ — | — σο]φίης χαρινε·
 ἐπιτὰ γὰρ λυ[κάβαντας ἔχων] καὶ τεσοσερά[κοντα
 οὐδενὶ οὐ [υ υ — | —] ἔλαχες σο[φίην]
 5 πάντας γὰρ [υ υ — υ υ —] σιδε πᾶσιν [υ — —
 πιθοῖ εὐνο [υ — | — υ] δικάζομε[
 τοῦνεκα [— υ υ — υ υ — υ] θεὸς πανο[— —
 σὺν πίστιν [υ υ — | — υ] μακάριται[(ε) υ —

2 Διάβασε κυδαίνουσι 6 διάβασε πιθοῖ 8 διάβασε σήν.

1 Οὐδὲ θανῶν· πρβλ. Παλ. Ἄνθ. 7, 690, 1. GVI 1, 1513, 1 κατάκεισαι? πρβλ. Παλ. Ἄνθ. 7, 134, 1. GVI 1, 337, 1. 731, 7. Λιγότερον πιθανόν: ἀνάκεισαι· πρβλ. GVI 1, 1161, 9 ἀλλὰ σε π[άντιες]· λιγότερον πιθανόν: ἀλλὰ σ' ἐπ' αἴαν 2 ἂν στὸ χάρινε ἔχουμε τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ἃς εἶναι καὶ μὲ σφαιρὴ προσωδία (πρβλ. 3 ἐπιτὰ γὰρ), τότε ἢ πιθανὴ συμπλήρωσις τοῦ στίχου εἶναι: κυδένουσι[(ε)νεκεν | σῆς σο]φίης, Χαρίνε. — σοφίης ἐνεκεν· πρβλ. GVI 1, 663, 4. 743, 7 3 ἐπιτὰ γὰρ λυ[κάβαντας ἔχων καὶ τεσοσερά]κοντα· πρβλ. GVI 1, 1163, 5ξξ.: λυκάβαντας εἶθ' ἡλικίης δεκαπέντε | ἔσχεν. Τὸ ἔτιο καὶ ἔχω ἔτη μὲ ἀπόλυτον πάλι ἀρ:θμητικόν: GVI 1, 666, 3. 704, 4. 1097, 2. 1300, 6. 1815, 5. Πρβλ. καὶ 781, 8 ἐπιτὰ δὲ πενήτημοντα ἔσχον μῆνας εἴκοσι θ' ἡμέρας. Γιὰ τὴ σφαιρὴ προσωδία τοῦ ἐπιτὰ πρβλ. GVI 1, 207, 3 ἐπιτὰ κὲ τριάκοντα... 5 σιδε· δυνατὴ καὶ ἢ ἀνάγνωσις σιλ(η α)ο 6 πιθοῖ εὐνο[μίης...] δικάζομέν[ους]? 7 τοῦνεκα ὡς εἰσαγωγικὸν στὸ τελευταῖον δίστιχον· πρβλ. GVI 1, 1513, 9, ἀκόμη 1735, 5.

¹ Πρβλ. GVI 1, 663, 4 ἀρετᾶς εἶνε[κα καὶ σοφίας], καὶ Kaibel 877a ἀντ' ἀρετῆς τε βίου σοφίης τε λόγο[ιο].

Ἄλλο εἰσαγωγικὸς τύπος οὐδὲ θανάων .. ἀλλὰ ἦταν γνωστὸς ὡς τώρα ἀπὸ δύο μόνο ἐπιγράμματα, ἓνα στὴν Παλ. Ἀνθ. (7, 690 = GVI 1, 1514: ἄδηλον, εἰς Πυθίαν τινὰ σοφιστήν):

οὐδὲ θανάων κλέος ἐσθλὸν ἀπώλεσας ἐς χθόνα πάσαν,
ἀλλ' ἔτι σῆς ψυχῆς ἀγλαὰ πάντα μένει·

καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν Κνωσοῦ (GVI 1, 1513):

οὐδὲ θανάων ἀρετᾶς ὄνυμ' ὄλεσας, ἀλλὰ σε φάμα
κυδαίνουσ' ἀνάγει δώματος ἐξ Ἀίδα¹.

Μὲ τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ δικό μας ἐπίγραμμα ἔχει περισσό-
τερα κοινὰ (πρβλ. καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς τελευταίας φρ. μὲ τὸ τοῦνεκα).
Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε πὼς κυκλοφοροῦσαν καὶ ἄλλα ἐπιγράμματα
τοῦ τύπου αὐτοῦ, γιὰτὶ εἶναι βέβαια ἀπίθανο νὰ ὑπάρχη ἄμεση σχέση
ἀνάμεσα στὸν κνώσιον καὶ στὸν φιλιππήσιον ἐπιγραμματοποιό.

15. Πάπυρος IFAO Inv. PSP 172

Στις Recherches de Papyrologie 2, 1962, 113 κέ.² ὁ Μανόλης
Παπαθωμόπουλος δημοσίεψε ἓνα φύλλο παπύρου μὲ γνωμικὰ σὲ λαμβικὸ
τρίμετρο. Τὸ φύλλο γράφηκε, φαίνεται, γιὰ νὰ κρεμαστῆ στὸν τοῖχο τῆς
κάμαρας κάποιου μαθητῆ ἢ λόγιου, ἔπως δείχνει ἡ πλατιὰ κόκκινη
γραμμὴ ποὺ πλακισιώνει τὸ κείμενο³.

Στὴ δεύτερη γνώμη ὁ ἐκδότης πιστοποίησε ἓνα παράθεμα ἀπὸ τὴ
Μήδεια τοῦ Εὐριπίδου, στ. 14 κέ.³ Ἐπειδὴ ἔμως στὸν τραγικὸ ἡ φράση
εἰσάγεται μὲ ἀναφορικὸ (ἤπερ μείστη γίνεται σωτηρία, | διὰν γυνὴ πρὸς
ἄνδρα μὴ διχοστατῆ), ὁ γραφέας τοῦ παπύρου, γιὰ νὰ τὴν χειραφετήσῃ,
ἄλλαξε τὴν ἀρχὴ τῆς μεταβάλλοντάς τιν ἀπὸ ἀναφορικὴ σὲ ἐρωτηματικὴ:
εἰ/πέ (λέ/γε, ἦ/γε Παπαθωμ.) οὐ... γίνεται...; Ἡ συμπλήρωση φέρε(ε) οὐ,
ποὺ θὰ ταίριαζε καλύτερα καθ'αυτὴ, φαίνεται πὼς ἀποκλείεται, ἔταν
προσέξουμε τὰ ἴχνη τοῦ στοιχείου πρὶν ἀπὸ τὸ τελικὸ ε.

Τὴν πρώτη γνώμη δοκίμασε ὁ ἐκδότης νὰ τὴ συμπληρώσῃ μὲ τὸν
ἀκόλουθο τρόπο:

Καλῶ]ν ἀπάντων εἰσι | [δώτορ]ες θεοί,
φαύλων | [δ' ἔτ' ἰ]ητηρες ἐν βρο(αχεῖ) χρόνω.

¹ Ἰδια ἀρχή, ἔχι ἔμως καὶ συνέχεια σὲ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀλκαίου τοῦ Μεσο-
σηίου (Παλ. Ἀνθ. 7, 536): οὐδὲ θανάων ὁ πρόσβυς ἐφ' ἐπιέτροφε τύμφω | βότρυν...

² Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de
Paris, Série: Recherches, II.

³ Παπαθωμόπουλος 113.

Δυσκολεύομαι νὰ συμφωνήσω· πρῶτα πρῶτα γιατί τὸ ἔτι στὸν δευτέρου στίχο εἶναι ἀπλὸ παραγέμισμα· ἀκόμα ἐνοχλεῖ ὁ ἰωνικὸς τύπος ἰητῆρες. Πολὺ περισσότερο ὁμοῦ προσκρούει κανεὶς στὸ νόημα τοῦ γνωμικοῦ, ὅπως θῆλγησε νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ ὁ ἐκδότης: «οἱ θεοὶ χαρίζουν ὅλα τὰ κατὰ, κί' ἀκόμα (ἔτι!) γιατρεύουν τὰ κακὰ μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα». Ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη πείρα τὸ δεύτερο σκέλος τῆς φράσης; Προτείνω τὴν ἀκόλουθη συμπλήρωση:

χορησιῶ]ν ἀπάντων εἰσὶ | [σωτηῆρ]ες θεοί,
φαύλων | [δὲ λωβ]ητῆρες ἐν βρο(αχεῖ) χρόνῳ.

1 [χορησιῶ]ν, [φαύλων]ν γεν. πληθ. τοῦ ἄρσεν. 2 [λωβ]ητῆρες· καὶ [λυμαν]τῆρες, [ποιν]ητῆρες κ. ἄ.

Στὸ τρίτο γνωμικὸ προτείνει ὁ ἐκδότης τὴν ἀκόλουθη συμπλήρωση:

[Γον]εῖς αἱ θεοῖσιν ἐξ ἴσου | [σέβου]¹·
καὶ τοὺς σε πεδε[ύ | οντας] ἐξ ἴσου σέβου.

Ἡ ὁμοιότητα τῆς σύνταξης καὶ ἡ μονότονη ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἔκφρασης στοὺς δύο ἀλλεπάλληλους στίχους δὲν νομίζω πῶς συνιστοῦν μιὰ τέτοια συμπλήρωση². Ἐπειτα, ἐκεῖνο ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς εἶναι ὁ ποιητὴς στὴν πολυειπωμένη γνώμη, ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ τιμᾷ τοὺς γονεῖς του ὅσο καὶ τοὺς θεοὺς³, νὰ ἀντιτάξῃ ἔντονα — ὅχι ἀπλῶς νὰ παρατάξῃ — τὴ δική του: τὸ ἴδιο πρέπει νὰ τιμᾷ καὶ τοὺς δασκάλους σου. Λοιπὸν:

[Γον]εῖς αἱ θεοῖσιν ἐξισοῦν [μαθῶν]
καὶ τοὺς σε πεδε[ύοντας] ἐξ ἴσου σέβου.

1 Διάβασε αἰεὶ 2 διάβασε παιδεύοντας

16. Ἐρὸ ψωμί

(Pap. Ox. 2479)

Στὸν 27^ο τόμο τῶν Ὁξυρυγγιανῶν Παπύρων ὁ John Rea δημοσιεύει τὴν αἴτηση ἑνὸς γεωργοῦ μὲ τ' ὄνομα Πιηοῦς στὸν πάτρωνά του

¹ Τίμα vel σέβου, Παπαθωμ. Τὸ πρῶτο συμπλήρωμα θὰ δημιουργοῦσε ἀνεπίτραπετο χωλίσμα. Τὸ ἴδιο ἢ συμπλήρωση ποὺ προτείνει ὁ ἐκδότης στὸ δεύτερο στίχο πεδα[ρετήσαντας] ἀντιβαίνει στοὺς νόμους τοῦ ἰαμβικοῦ τριμέτρου τῶν τραγικῶν.

² Πρβλ. ὅσα ὁ ἴσιος ὁ ἐκδότης σημειώνει, σ. 115 ὑποσ. 1.

³ Τὰ σχετικὰ χωρία στὸν Παπαθωμόπουλο, σ. 115.

ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ νοίκι ἐνὸς κτήματος ποῦ καλλιεργεῖ (6ος μ.Χ. α.λ.). Ὁ κύριος λόγος ποῦ ζητεῖ τὴν ἀπαλλαγὴ εἶναι ἡ φτώχεια του: *μάριτρο* γὰρ *ἐπικαλοῦμαι τὸν δεσπότην θεὸν ὡς δι τὸ κλύσαι ἦτοι τὸ ξηρὸν ψωμῖν*¹ οὐκ ἔχω φαγεῖν μετὰ τῶν ἐμῶν τέκνων προκειμένης *τ[αύ]της [ἔνε]κα τῆς εὐθηνίας* (στ. 23 κέ.). Λίγες δὲν εἶναι οἱ δυσκολίες τῆς φράσης: τὸ τὸ κλύσαι (ἦτοι) μένει ἀκατανόητο². Καὶ ἡ λ. εὐθηνία δὲν ἔχει ἐδῶ τὴ θέση τῆς μήπως πρόκειται γιὰ πικρὴ εἰρωνεία:³ Ἔνα ἕμως εἶναι βέβαιον: ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴ φτώχεια του, καταφεύγει σὲ μιὰ φράση, ποῦ κρατιέται παροιμιακῆ ὡς σήμερα στὸν ἑλληνικὸ λαό: οὔτε ξερὸ ψωμὶ δὲν ἔχω νὰ φάω μὲ τὰ παιδιὰ μου! Ὅταν λέμε *ξερὸ ψωμὶ*, χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση καὶ κυριολεκτικὰ (καὶ τὸ ψωμὶ ποῦ τρῶμε ξερὸ εἶναι), πρὸ πολὺ ἕμως μεταφορικὰ, γιὰ νὰ δηλώσομε πῶς τὸ γεῦμα ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ψωμὶ, χωρὶς προσφάι. Ὁ ἐκδότης εἶναι φανερὸ πῶς ἀγνοεῖ τὴ νεοελληνικὴ χρῆση καὶ ἔτσι δείχνει ἀμηχανία γιὰ τὴ σημασία τῆς φράσης⁴.

Ἦ ἀκριβῶς γυρεύει ὁ Πιηρὸς ἀπὸ τὸν προσιάτη του; Ὁ ἐκδότης, δὲνηγμένος ἀπὸ τὴν πληροφορία πῶς ὁ γεωργὸς πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια εἶχε ἀφήσει τὸ χτήμα καὶ εἶχε λείψει στὰ ξένα (στ. 8 κέ.) καὶ ἀπὸ τὴ φράση *ἀδυνάτως ἔχω, δέσποτα, συντελέσαι ὑπὲρ οὗ οὐ σπειρω* (στ. 19 κέ.), δέχεται πῶς ἡ αἴτηση ἀναφέρεται στὰ νοίκια ποῦ θὰ τοῦ ζητοῦσαν γιὰ τὰ χρόνια ποῦ ἔλειπε καὶ φυσικὰ δὲν εἶχε σπείρει.

Νομίζω πῶς μιὰ ἄλλη ἐξήγηση εἶναι πρὸ πιθανή: ὁ Πιηρὸς ζητεῖ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ νοίκι τῆς χρονιάς αὐτῆς ποῦ κάνει τὴν αἴτηση, ὅταν γύρισε ἀπὸ τὰ ξένα καὶ ἔσπειρε (πρὸβλ. 16 κέ. *ἔσπειρα ὅπως ἐφεξῆς δυνηθῶ ἐργ[ά]σασθαι [ἐν τῷ] αὐτῷ κτήματι καὶ ἀναθροῦσαι τὰ ἐμὰ ἄθλια τέκνα*).⁵ Γιατί ὅταν, γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ γιὰ τὴν ἀδυναμία

¹ Ὁ ἐκδότης γράφει *ψώμιν*. Ἡ διόρθωσή του σὲ *ψωμίον* εἶναι περιττή.

² Τὸ κλύσαι δὲν διαβάζεται στὸν πάπυρο ἀναμφισβήτητα. Ὁ ἐκδότης βεβαιώνει πῶς μόνο τὸ κλ καὶ τὸ ο φαίνονται καθαρά.

³ Ὁ ἐκδότης ὑποτιθέσθαι γραφικὸ λάθος ἀντὶ γιὰ *ἀσθενείας*, πράγμα ἀπίθανο, ὅταν βλέπουμε δι τὸ γραφέας ἔχει ἀναθεωρήσει τὸ κείμενο προσθέτοντας δι, τι εἶχε παραλείψει στὴν πρώτη γραφῆ (Rea 178).

⁴ Δέχεται τὸ τὸ ξηρὸν καὶ τὸ κλύσαι ὡς ἐπιρρηματικούς προσδιορισμούς (in drought ἢ in the dry season, καὶ in flood ἢ during the inundation). Ὁ E. G. Turner (ἰδ. μέρ.) ὑποτιθέσθαι δι τὸ κλύσαι σημαίνει ἐδῶ ἔσπλυνω, βρέχω τὸ στόμα μου, καὶ δι τὸ φαγεῖν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ φαγεῖν ἢ πιεῖν: Ὅθεν ἔχω οὔτε κρασί νὰ πιῶ οὔτε ξερὴ τροφή νὰ φάω.

⁵ Τὸ περιεχόμενο τῆς αἴτησης βρισκόταν ἴσως στὴν κολοθωμένη φράση *ἰκετεύω τὴν ὑμετέραν δεσποτείαν... προσιάξαι εἰσελθεῖν με ἐν τῷ κτήματι καὶ μὴ ἀπαι[τηθῆναι] με]... ης (14 κέ.)*. Δὲν ἀποκλείεται ἕμως τὸ αἶτημά του ἐδῶ νὰ διατυπωντόταν γενικά: *τῆς συντελείας?* (16) (Καψωμένος).

του να πληρώση, γράφει: *εἶσιν γὰρ οἱ σπείραντες καὶ δυνάμενοι συντελέσαι* (στ. 20) εἶναι: φανερό πῶς ἡ ἀντιδιαστολή γίνεται μετὰ τὸν ἑαυτοῦ, πού ἐσπείρει, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ πληρώσῃ. Ἀλλιῶς, ἂν τοῦ ζητοῦσαν νοίικια γιὰ τὰ χρόνια πού δὲν εἶχε σπείρει, μιὰ τέτοια δικαιολογία δὲν θὰ εἶχε καθόλου τὴ θέσῃ της. Οἱ ἐκφράσεις *ἀδυνάτως ἔχω* (στ. 19) καὶ *δυνάμενοι* (στ. 20) πρέπει νὰ κρατήσουν τὴ βασικὴ σημασία τους (βρίσκομαι σὲ ἀδυναμία, δὲν μπορῶ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μποροῦν), ἐνῶ μετὰ τὴ θεωρία τοῦ ἐκδότῃ θὰ ἔπρεπε πῶς πολὺ νὰ σημαίνουν: δὲν εἶναι σωστὸ, γι' αὐτὸ δὲν δέχομαι νὰ πληρώσω γιὰ τὸ χτήμα πού δὲν ἔσπείρω, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἔσπειραν καὶ πρέπει νὰ πληρώσουν. — Καὶ ὁ ἐνεστ. *σπείρω* (20) δικαιολογεῖται πολὺ καλύτερα τώρα.

Γιὰ νὰ εὐδοθῇ ἡ λύσις πού προτείνουμε δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ θεωρήσουμε τὸ δεύτερο *ου* — γραμμμένο μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς σειρᾶς (στ. 20) — ὡς διττογραφία: *ἀδυνάτως ἔχω συντελέσαι ὑπὲρ οὗ* | *ου* | *σπείρω*.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

ΠΕΡΙ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Εἰς τὰ Ἑλληνικά 17 (1962) 406 - 409 διευτυπώθη ἡ ἀποψις ὅτι ὄσα ὑποστηρίζω εἰς τὰς μελέτας μου «*Contribution au problème des thèmes byzantins*», *L'Hellenisme Contemporain* 2me ser. 10 (1956) 455-502 καὶ «*Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*» (=Byzantinisches Archiv 10), München 1959, ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐπανάληψιν παλαιότερων γνωμῶν. Ἐπ' αὐτοῦ θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ ἀφ' ἑνὸς μὲν ν' ἀναφέρω καὶ πάλιν τὰς ἐπὶ τοῦ θιγομένου ζητήματος ἀποψεις μου, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ παραθέσω τὰς ἐπὶ τοῦ ἰδίου ζητήματος γνώμας τῶν ἄλλων συγγραφέων. Τοιοῦτοτρόπως θὰ καταφανῆ ἢ μεταξὺ τῶν ξένων καὶ τῶν ἰδικῶν μου ἀντιλήψεων διαφορά.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω μελέτας μου, ἀναφερόμενος, μεταξὺ ἄλλων, καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν βυζαντινῶν θεμάτων, ὑπεστήριξα ὅτι ταῦτα δὲν εἰσῆχθησαν ὑφ' ἑνὸς αὐτοκράτορος κατὰ μίαν δεδομένην στιγμήν, ἀλλ' εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μακροαίωνος ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ δέον ν' ἀναζητηθοῦν εἰς τὰς πρώτας δεκαετίαι τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, τ.ἔ. εἰς τὰς μετὰ τὸ 324 δεκαετίαι [πρβ. *Contribution* 434: «... on assiste à une lente et constante évolution commençant avec les premières décades de l'époque proto-byzantine». Πρβ. ἐπίσης *Themenordnung* 98: «(Die Themen sind) das Ergebnis einer langsamen aber organischen Entwicklung, die ungestört

verlief und schon in den ersten Jahrzehnten der frühbyzantinischen Epoche einsetzte»].

Προσέθετα δὲ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς μακροαίωνος ταύτης ἐξελιξέως δὲν σημαίνει ἐξέλιξιν μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ πρώτου ἢ πρώτων θεμάτων, ὡς ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, ἀλλ' ἐξέλιξιν τείνουσαν καὶ καταλήγουσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ πρώτου θέματος. Ἐγγραφον κατὰ ταῦτα: «Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Ostrogorsky, ὅτι τὰ θέματα εἰσῆχθησαν ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου περὶ τὸ 620, αἶρει τὸ βαθμιαῖον τῆς γενέσεώς των· δεχόμενοι τὴν ὑπόθεσιν ταύτην θὰ ἠδυνάμεθα, τὸ πολὺ, νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ βαθμιαίου τῆς περικιτέρω [τῆς μετὰ τὴν ἴδρυσίν των, δηλ.] ἐξελιξέως, πρᾶγμα πὺ δὲν ἀποτελεῖ βεβηχίως σκοπὸν τῆς παρουσίας ἐργασίας. [Themenordnung 23-24: «Wenn Ostr. annimmt, dass die Themen um 620 von Herakleios geschaffen wurden, kann von der Allmählichkeit der Entstehung der Themenbildung keine Rede sein; es könnte höchstens die Rede von der Allmählichkeit ihrer weiteren Entwicklung sein, was uns freilich hier nicht interessiert»].

Ἄς παραθέσωμεν τώρα τὰς γνώμας τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν. Ὁ A. A. Vasiliev εἰς τὴν νεωτάτην ἀγγλικὴν ἔκδοσιν τῆς «History of the Byzantine Empire», Madison 1952, σ. 229 γράφει: «Ἡ ὀργάνωσις τῶν θεμάτων δύναται λοιπὸν ν' ἀναχθῆ εἰς τὴν ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς περσικῆς ἀπειλῆς προσπάθειαν τοῦ Ἡρακλείου νὰ στρατιωτικοποιήσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν. Δὲν κατώρθωσεν ὅμως νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο, καθ' ἕσπον γνώριζομεν, παρὰ μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν. Ἡ λαμπρὰ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν, ἡ ὁποία ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου, ἐδημιούργησε τὴν ἐπείγουσαν ἀνάγκην ἀναδιοργανώσεως τῶν ἐν λόγῳ ἐπαρχιῶν. Ὁ Ἡράκλειος ἐν τούτοις δὲν εὔρε τὸν καιρὸν νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἀναδιοργάνωσιν ταύτην, διότι ταχέως αἱ ἐπαρχίαι αὗται κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἡρακλείου ἀκολουθοῦντες εἰς τὸ παράδειγμά του ἐδημιούργησαν στρατιωτικὰς περιφερείας (κληθείσας ἀργότερον θέματα) ἐναντίον τῶν Ἀράβων.— Συγχρόνως οἱ αὐτοκράτορες ἠναγκάσθησαν ὑπὸ τὴν αὔξουσαν σλαβικὴν καὶ βουλγαρικὴν ἀπειλὴν εἰς τὰ βόρεια ὅρια τοῦ κράτους νὰ ἐκτείνουν τὸν τρόπον τοῦτον ἀμύνης καὶ προστασίας εἰς τὴν βαλκανικὴν χερσόνησον καὶ τὴν Ἑλλάδα.— Ὡς παρετήρησεν ὁ Stein «ὁ σπόρος τοῦ Ἡρακλείου ἠὺξήθη κατὰ τρόπον θαυμασίον». [«The organization of the themes, then, may be traced back to Heraclius' attempt to militarize the Empire under pressure of the Persian danger. He succeeded in accomplishing, however, as far as is known, the reorganization only of Armenia. The brilliant victory over Persia which led to the recovery of Syria, Palestina, and Egypt, created an urgent

need for reorganization in those provinces. Heraclius, however, had no time to accomplish this task because he speedily lost them again to the Arabs.— Heraclius' successors, following his lead, created military districts (later called themes) against the Arabs. Simultaneously the emperors were led by the growing Slavonic and Bulgarian menace in the north of the Empire to extend these methods of defense and protection in the Balkan peninsula and in Greece.— «Heraclius' seed», Stein remarked, «has marvelously grown»].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται σαφές, ὅτι ὁ Α. Α. Vasiliev εἶναι τεταγμένος ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅτι ὁ θεματικὸς θεσμὸς εἰσήχθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου, ἐτελειώθη δ' ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν διαδόχων του.

Ἡ γνώμη του ἐπομένως εἶναι τελείως διάφορος τῆς ἰδικῆς μου, καθ' ἣν αἱ ἀρχαὶ τῆς δημιουργίας τῶν θεμάτων δέον ν' ἀναχθῶν εἰς τὸν 4ον αἰῶνα.

Ὁ L. Brehier γράφει τὰ ἑξῆς ἐπὶ τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ζητήματος: «Ἡ κίνησις πρὸς διοικητικὴν μεταρρύθμισιν ἀρξαμένη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐνταθεῖσα ἐπὶ Μαυρικίου, ἐγένετο ταχύτερα ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ φεβερὰ κρίσις τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ αὐτοκρατορία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ., ὁ περιορισμὸς τῆς εἰς πλεόν στενὰ ὄρια κατ' ἀκολουθίαν τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς ἀπωλείας τῆς Ἰταλίας, ἐπέσπευσαν τὴν ἐξέλιξιν ταύτην ὑποχρεώσασαι τὴν αὐτοκρατορικὴν κυβέρνησιν ν' ἀπαρνηθῆ πεπαλαιωμένας μεθόδους καὶ ν' ἀναζητήσῃ νέα σχήματα.

» Τὸ σύστημα πού προέκυψεν ὑπὸ τὰς περιστάσεις ταύτας δὲν καθιερώθη διὰ μιᾶς, ὅπως τὰ συστήματα τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου. Διευρυνθῆ βαθμιαίως, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν, ἀλλά, καὶ τοῦτο εἶναι ἐνδιαφέρον, συμφώνως πρὸς ἐνιαίαν σύλληψιν καὶ μέθοδον.

» Αἱ ἀρχαὶ του ἀνάγονται εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἡρακλείου, ὁ ὅποιος ἠδυνήθη νὰ συλλάβῃ τὴν οἰκονομίαν του, εἶναι ἕμως συλλογικὸν ἔργον τῆς δυναστείας τῶν Ἡρακλειδῶν, συνεχισθὲν καὶ ἐνισχυθὲν ἐπὶ τῶν Ἰσαύρων, ἐπιτυχὸν τὴν πλήρην του ἀνάπτυξιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου καὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας». [= «Institutions de l'Empire byzantin», Paris 1949, σ. 118-119: «Le mouvement de réforme administrative, commencé sous Justinien, accentué sous Maurice, devint encore plus rapide à partir du règne d'Héraclius. La crise redoutable subie par l'Empire au début du VIIe siècle, son resserrement dans des frontières plus étroites après les conquêtes arabes et la perte de l'Italie, hâtèrent cette

évolution en obligeant le gouvernement impérial à renoncer à des pratiques périmées et à rechercher les créations nouvelles.

» Le régime qui sortit de ces circonstances ne fut pas établi d'un seul coup, comme ceux de Dioclétien et de Constantin. Il se forma au jour le jour, suivant les exigences de l'heure, mais, ce qui est important, selon un esprit et une méthode uniformes. Par son origine il remonte aux réformes d'Héraclius, qui a pu en concevoir l'économie, mais il est l'oeuvre collective de la dynastie des Héraclides, continuée et renforcée sous les Isauriens, arrivée à son plein développement au temps des dynasties amorienne et macédonienne»].

Νομίζω ὅτι σαφέστερον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἡ διαφορὰ γνώμης τοῦ Bréhier καὶ ἐμοῦ. Ἐνῶ ἐγὼ ἀνάγω τὰς ἀρχὰς τῶν θεμάτων εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, δὲν συνδέω δὲ ταύτας πρὸς οἰονδήποτε αὐτοκράτορα, ὁ Bréhier ἀνάγει τὴν ἀρχὴν τῶν θεμάτων εἰς τὸν Ἡράκλειον (=7ος αἰ.) καὶ δέχεται τὴν βαθμιαίαν ὀλοκλήρωσιν τοῦ θεσμοῦ τούτου κατὰ τὸν 8ον, 9ον καὶ 10ον αἰῶνα.

Ὁ Σ. Κυριακίδης ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀρχῆς τῶν θεμάτων γράφει τὰ ἑξῆς: α) Διγενῆς Ἀκριτάς, Ἀθῆναι 1926, σ. 41

«Τὸ σύστημα τοῦτο [δηλ. τῶν συνοριακῶν ὄροφυλάκων] ἐσυνέχισαν καὶ ἐπεξέτειναν καὶ ἐσυστηματοποίησαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἰδίως οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες. Οὕτως εἰς πάντα τὰ βυζαντινά θέματα, ὅπως ἐκλήθησαν αἱ στρατιωτικαὶ ἅμα καὶ πολιτικαὶ ἐπαρχίαι εἰς τὰς ὁποίας εἶχε διαρρηθῆ τὸ κράτος ἀπὸ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων καὶ κατόπιν, καθωρίσθησαν βασιλικά καὶ γαίαι...».

β) Θεσσαλονίκια Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 23:

«Ἡ ὀργάνωσις αὕτη [δηλ. ἡ θεματικὴ] πιθανώτατα ἤρχισεν εὐθὺς ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου, ὑπάρχουν δ' οἱ πιστεύοντες ὅτι οὗτος ἠκολούθησε τὸ πρότυπον τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Χοσρόου. Ἡ γνώμη τοῦ Gelzer, ὅτι αὕτη ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, δὲν εἶναι ὀρθή. Πρέπει ἔμως νὰ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν ἐγένετο διὰ μιᾶς, ἀλλ' ἐξελίχθη κατὰ τὰς ἐκασταχού καὶ ἐκάστοτε παρουσιαζομένης ἀνάγκας».

γ) Βυζαντινὰ Μελέται, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 554:

«Κατὰ ταῦτα τὴν μεταβολὴν τῆς σημασίας τοῦ ὀνόματος τοῦ στρατηλάτου δέον ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Ἡράκλειον, νὰ συνδυάσωμεν δ' αὐτὴν πρὸς τὴν ὀργάνωσιν τῶν θεμάτων, τῶν ὁποίων τὰς βάσεις, κατὰ τὴν πιθανωτάτην γνώμην τοῦ Stein, ἔθεσεν ὁ αὐτὸς βασιλεύς».

Τὰ ἀνωτέρω χωρία ἐκ τοῦ ἔργου τῶν L. Bréhier, A. A. Vasiliev καὶ Σ. Κυριακίδου ἀποδεικνύουν σαφέστατα, νομίζω, ὅτι αἱ γνώμαι τῶν ἀνωτέρω περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ εἶναι τελείως διάφοροι τῆς

ιδιότης μου: τὰ θέματα, κατὰ τὴν ἀποψὶν μου, εἶναι ἀποτέλεσμα μακρῶν ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ δὲν ἀνάγονται εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ὡς ἐδέχοντο οἱ ἀνωτέρω ἐρευνηταί, ἀλλὰ δεόν ν' ἀναζητηθοῦν εἰς τὰς πρώτας δεκαετίαι τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, τ. ἔ. εἰς τοὺς μετὰ τὸ 324 χρόνους.

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡΙΘ. 1912
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

Εἶναι ἓνα χειρόγραφο χάρτινο, 14,5 × 9,5, φφ 404, ἀκέφ. - κολοβ., προερχόμενον ἀπὸ τῆ Μονῆ Βελίτζης. Περιέχει λόγους κυρίως τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου (ἕως τὸ φ 368) καὶ ἄλλων, ὅπως τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, τοῦ Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου, τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος.

Στὸ φ 25ν, μέσα στὸ κείμενον τοῦ πρώτου ἀκέφαλου κατὰ ἐλάχιστον μέρος λόγου, «Λόγος α', ρηθεὶς τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ εἰς τὸ ἕνατον εὐαγγέλιον τῶν ἁγίων Παθῶν» (Τὰ εὐρεθέντα, Λειψία 1768, 2, σελ. 67-91) ὁ βιβλιογράφος παρεμβάλλει τὰ ἑξῆς: *ἀλλ' ἐν τῇ ἀθλίᾳ Κωνσταντινουπόλει νῦν οὐ μένουσιν· κατερρίφησαν γὰρ καὶ καταπεπάνηται παρὰ τῶν ἀθέων Ἀγαρηῶν· ὧ πῶς ἠνέχου, Χριστὲ βασιλεῦ, πῶς ισοαύτην ὑπήνεγκας τῶν κακῶν βλασφημίαν.*

Ἡ παρεμβολὴ καὶ ἡ σύνδεση γίνονται μὲ πολλὴ τέχνη. Τὸ κείμενον σ' ἐκεῖνον τὸ σημεῖον ἀναφέρεται σὲ πάθη τοῦ Χριστοῦ, στὸ μαρτυρικὸ θάνατό του, σὲ τὴ διαφύλαξιν τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος, τὰ ὁποῖα ξεχύθησαν ἀπὸ τὴν πλευρά: ... «καὶ δίκρουνον γενέσθαι πηγὴν τὴν πλευρὰν διαφόρων κατὰ φύσιν ὑγρῶν, πάντων παραδοξότερον. Καὶ ὁ ἕωρακὼς μεμαρτύρηκε· τίνοι μεμαρτύρηκε; τῇ οἰκουμένῃ πάσῃ. Οὐ ρήμασι μόνον, ἀλλὰ καὶ πράγμασιν· ὅτι ἐκεῖνα τὰ δντως φρικτῶδη μυστήρια, τὸ αἷμα φημι καὶ τὸ ὕδωρ, προτροπῇ τῆς τοῦ κόσμου δεσποίνης ὑποδεξάμενος οὗτος εἰς ἀγγεῖα διαφανῆ, ἕκαστον καθ' αὐτὸ πεπηγός, ταῦτα ταῦτα περέσχεν, εἰς ἀνάμνησιν τηρούμενα τοῦ ἀγαπητοῦ. Μετὰ δὲ τὴν ταύτης μετάστασιν, ἀπερχόμενος εἰς τὸ κήρυγμα, τῷ τῶν Ἱεροσολύμων ἐπισκόπῳ ταῦτα παρακατέθετο. Ἰάκωβος οὗτος ὁ ἀδελφὸς θεός ἦν. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τὸν χιτῶνα, τὸν ἄνωθεν ὑφαντόν, καὶ τὰ ἱμάτια καὶ τὴν λόγχην καὶ τὸν κάλαμον καὶ τὸν σπύγγον καὶ τὸν ἀκάνθινον στέφανον, πρὸς δὲ καὶ τὴν σινδῶνα καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ κυρίου· καὶ ἐνὶ λόγῳ, ἔσα τοῦ πάθους σύμβολα ἀνά τὴν οἰκουμένην ἄχρι τῆς δευρο τηρεῖται. Ἄλλ' ἐν τῇ ἀθλίᾳ... βλασφημίαν [βλ. παραπάνω]. Ταῦτα τοῖνον αὐτὸς ἡμῖν ἐθησαύρισεν ὁ ἀπόστολος. Διὸ θαρ-

ρούντως φησί· καὶ ὁ ἔωρακῶς μεμαρτύρηκεν· ἦγουν οὐ παρ' ἐτέρων ἦκουσα, ἀλλ' αὐτὸς παρῶν εἶδον...»

Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος πέθανε τὸ 1431, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἄρα δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ παρεμβολὴ τοῦ βιβλιογράφου. Ἡ μνεία βοηθᾷ καὶ στὴ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου. Ὁπωσδήποτε γράφτηκε μετὰ τὸ 1453, στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 15ου αἰ., ἢ, ἀκόμα πιθανό, στὴ 10ετία ἀμέσως μετὰ τὸ 1453. Πρέπει νὰ εἶναι καταταραγμένος ἀπὸ τὸ μεγάλο γεγονός ὁ βιβλιογράφος, γιὰ νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ μνημονεύσῃ, καὶ μάλιστα ὄχι σὲ ἕνα ἰδιαίτερο σημεῖωμα, ἀλλὰ παρεμβάλλοντάς το μέσα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ ξένου λόγου.

Ἦδη ἡ γραφή, μικρὴ, συνεπτυγμένη, συνεστραμμένη, ρέουσα, φιλολογικὴ, μᾶς ἐδηγεῖ στὸν 15ο αἰ. Τὰ ὑδατόσημα ἐρχονται νὰ στενέψουν τὰ χρονικὰ ὄρια· ἀνήκουν στὰ χρόνια 1420·1463¹. Τὸ διάστημα αὐτὸ περιορίζεται στὸ μισό, ἂν γίνουσι στὰ ὑδατόσημα, ἔξι ἐν δλω, οἱ ὑπολογισμοὶ ποὺ ὑποδεικνύει ὁ Briquet· καταλήγουμε ἔτσι στὰ χρόνια 1441·60. Τὸ συμπέρασμά μας τὸ ἐνισχύει καὶ τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ μνεία γιὰ τὴν Ἀλωση, περιορίζοντας συνάμα ἀκόμα περισσότερο τὸν πιθανὸ χρόνον γραφῆς τοῦ χειρογράφου. Ὁπωσδήποτε αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1453 οὔτε μετὰ τὸ 1460. Ἐπομένως, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ μνεία ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν Ἀλωση, πάντως περιορίζει τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου μέσα σὲ ἑπτὰ μόνον χρόνια.

Ε. ΡΕΓΚΟΥ - ΣΓΟΥΡΟΥ

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ ΚΑΙ LAFONTAINE

Ἀνάμεσα σ' ἔλη τὴν ἀρκετὰ πλούσια βιβλιογραφία ποὺ σχηματίστηκε γύρω ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Λασκαράτο καὶ τὸ ἔργο του μοναδικὴ θέση παίρνει ἕνα μελέτημα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ με τίτλο «Ἀπὸ τίς πηγές πρὸς τὴ μορφὴ τοῦ Λασκαράτου», δημοσιευμένο στὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τῆς Νέας Ἑστίας γιὰ τὸν Λασκαράτο στὰ 1961².

Ἡ μοναδικὴ θέση τοῦ μελετήματος αὐτοῦ ὀφείλεται: στὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ὁ συγγραφέας του θέτει με ἐπιστημονικότητα τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Λασκαράτου, προτείνει: τίς μεθόδους γιὰ τὴν ἀνίχνευσίν τους καὶ τὸ δρόμο με τὸν ὁποῖο ἀπὸ τίς πηγές αὐτὲς θ' ἀναχθοῦμε στὴν προσωπικότητα τοῦ Ἑπτανήσιου σατιρικοῦ. Μιὰ συνέχιση τῆς ἔρευνας

¹ Δύο μάλιστα ἀπὸ τὰ ὑδατόσημα ἀνήκουν στὰ χρόνια 1454·56.

² Ν. Ἑστία 70 (1961) 21 κέ.

αυτής γύρω απ' τις πηγές του Λασκαράτου πρέπει να λογαριαστώ η μικρή τούτη εργασία, όσο κι' αν η προεργασία της έγινε άσχετα και πολύ προγενέστερα από το μελέτημα του Δημαρά. Αναζητώντας ο Δημαράς τους Γάλλους κλασικούς που παρουσιάζονται ως πηγές μέσα στο έργο του Λασκαράτου δεν βρίσκει τον La Fontaine. Πρέπει εδώ να υπενθυμίσω ότι τις πηγές που μνημονεύει ο Δημαράς τις πορίζεται κατά μια ειδική μέθοδο που αναπτύσσει στο προλογικό κεφάλαιο του μελετήματός του: τις άντλει αποκλειστικά από τα παραθέματα, τις μνείες ονομάτων ή κειμένων ξένων συγγραφέων που παρεμβάλλει ο Λασκαράτος στα κείμενά του. Μια άλλη μέθοδο, έσωτερικότερη, την αναζήτηση δηλ. πηγών που δεν κατονομάζονται από τον συγγραφέα, με βάση διάφορα τεκμήρια (φράσεις, εκφράσεις, έννοιες δανεισμένες κτλ.) που οδηγούν σε κάποιον ξένο συγγραφέα, τον οποίο ο έρευνητής προϋποθέτει ως αποδεκτό πηγή, δεν τη χρησιμοποίησε, αν και επισήμανε τα άδυσχερήτα πλεονεκτήματά της: προτίμησε ν' ακολουθήσει την προαναφερομένη απογραφική και μηχανική μέθοδο των παραθεμάτων, ως πιο εύκολη και σύντομη, θεωρώντας την όμως πάντα ως εισαγωγικό όργανο, με το οποίο ή έρευνα θα περάσει κάποτε στην έσωτερική και πληρέστερη μέθοδο.

Είναι λοιπόν φανερό ότι ή άπουσία του La Fontaine από τις πηγές του Λασκαράτου που μνημονεύει ο Δημαράς — εδώ πρέπει να προσθέσω ότι και κανείς άλλος μελετητής του Λασκαράτου δεν αναφέρει τον La Fontaine ως πηγή του — ούτε τον La Fontaine αποκλείει κατ' αρχήν ως πηγή, ούτε ή διαπίστωση ότι όντως ο Λασκαράτος έγνωριζε τον La Fontaine, και μάλιστα τον είκαιοποιήθηκε κάποτε, άχρηστεύει σε τίποτε την εργασία του Δημαρά που μνημονεύσαμε.

*

Όταν καταπιστώ κανείς με τον Λασκαράτο, άθελά του, αν γνωρίζει το μυθολογικό έργο του La Fontaine (Fables κα! Contes), σχηματίζει μέσα του την ιδέα ότι ο La Fontaine πρέπει να είναι μια πολύ ένδεχόμενη πηγή για τον Κεφαλλονίτη σατιρικό, μόλο που αυτός δεν τον μνημονεύει πουθενά.

Μια τέτοια ιδέα και μια κάπως προσεχτική αναδίφηση της τρίτομης έκδοσης των 'Απάντων του Λασκαράτου' ή οποία μ' έλα τα έλατ-

¹ 'Απαντα 'Ανδρέα Λασκαράτου. Πρόλογος Γρηγορίου Ξενοπούλου. Εισαγωγή - Κριτική άνθολογία - Γλωσσάριον - Βιβλιογραφία 'Αλέκου Παπαγεωργίου. 'Επιμέλεια - Κατάταξη κειμένων 'Αντ. Μοσχováκη. Τόμ. 1 - 3 'Εκδόσεις 'Ατλας, 'Αθήνα 1959.

τώματα πού τῆς ἐπισημάνα ἢ κριτικὴ δὲν παύει ν' ἀποτελεῖ γιὰ σήμερα ἀναντικατάστατη πηγὴ θετικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὸν Λασκαράτο, μὲ δδῆγησε νὰ βρῶ ἕνα ἀληθινὸ «plagiat»: δυὸ μύθους τοῦ La Fontaine, ἐλάχιστα διασκευασμένους (ἠἄλεγε κανεὶς πολὺ ἐλεύθερα μεταφρασμένους) καὶ δημοσιευμένους ἀπὸ τὸν Λασκαράτο μὲ ψευδώνυμο σὲ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς.

Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα «Ἡ κόρη» καὶ «Ἡ νιὰ χήρα», (Ἐπαντα τόμ. 3, σελ. 174 καὶ 177), δημοσιευμένα, κατὰ τὴν ἔνδειξη τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἀπὸ τὸν Λασκαράτο μὲ ψευδώνυμο AB ὡς ἔργα του στοῦ «Μὴ χάνεσαι» 1 (1880) φύλλο 16^ο σελ. 3 τὸ πρῶτο, καὶ 1 (1880) φύλλο 40 σελ. 4 τὸ δεύτερο.

Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ 5ου μύθου ἀπὸ τὸ VII βιβλίον τῶν Fables, πού ἔχει τίτλο «La Fille», καὶ τὸ δεύτερο τοῦ 21ου μύθου ἀπὸ τὸ VI βιβλίον τῶν Fables, «La Jeune Veuve».

Παραθέτουμε τώρα τὰ πρωτότυπα μὲ βάση τὴν ἔκδοσιν τοῦ M. E. Thirion στοῦ Hachette¹ καὶ τίς ἀποδόσεις του ἀπὸ τὸν Λασκαράτο, δηλώνοντας μὲ στοιχεῖα κυρτὰ τὰ μέρη ὅπου ἢ ἀπόδοσιν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο καὶ σημειώνοντας μὲ τὸ σημεῖο { στοῦ ἑλληνικοῦ κείμενο στὰ μέρη ὅπου ὁ συγγραφέας κάνει προσαρμογὴ τῶν μύθων στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ πραγματικότητα.

La Fille

*Certaine fille, un peu trop fière,
Prétendait trouver un mari
Jeune, bien fait et beau, d'agréable
manière
Point froid et point jaloux: notez
ces deux points-ci.
Cette fille voulait aussi
Qu'il eût du bien, de la naissance,
De l'esprit, enfin tout. Mais qui peut
tout avoir?
Le Destin se montra soigneux de la
pourvoir.
Il vint des partis d'importance.
La belle les trouva trop chétifs de
moitié:*

Ἡ Κόρη

*Μιὰ κόρη, πού 'χε κούφιο τὸ κεφάλι,
Βγαλμένη ἀπὸ τ' Ἀρσάκειο, προκομμένη,
Μὲ δέκα γαλλικά, μὲ ἰδέα μεγάλη
Πὼς ἦτανε λογάτη θι π λ ω μ έ ν η,
Ἦθελε κι' ἀπαιτοῦσε ἕνα γαμβρὸ
Ὅπου νὰ μὴν τὸν ἔχη ἄλλη καμία.
Τὲς χάρες νὰ τὲς ἔχη στοῦ σωρῶ.
Ἐπινάδα, εὐμορφιά, περιουσία,
Γέννηση ἀπάνου ἀπ' ὄλα,
Νὰν τὴν ταῦζη αὐγὴ - βράδυ μπριτζόλα,
Ταξίδια στοῦ Παρισι,
Κι' ἂν πρέπη θι, τι κι' ἂν ἔχη νὰ πουλήσῃ.
Ὅσοσο ἀρχινῆσαν προξενιές,
Κι' οἱ πιὸ καλοὶ γαμβροὶ σ' ἐκεία τὰ μέρη
Ἐτρέξανε μὲ δέηρες ταπεινές*

¹ La Fontaine, Fables, précédées d'une notice biographique et littéraire et accompagnées des notes relues et complétées d'après l'édition de É. Gérusez par M. E. Thirion, 22 édition revue, Paris, Hachette 1915.

«Quoi? moi! quoi? ces gens-là? l'on radote, je pense.	Και ἐζήτησαν τῆς κόρης μας τὸ χέρι.
À moi les proposer! hélas! Ils font pitié:	Μὰ ποῦ! ἢ φαντασμένη χεχεμούλα,
Voyez un peu la belle espèce!»	Ὡς λέμε παραπάνου, τὰ ἴθελε οὐλα.
L'un n'avait en l'esprit nulle delicatessen;	Γιὰ τοῦτο οἱ φτωχοὶ μας ἐρασιτάδες
L'autre avait le nez fait de cette façon là:	Μὲ δλες τὲς χάρες καὶ τὲς εὐμορφάδες
C'était ceci, c'était cela;	Δὲν ἐφθάναν ποτέ, ποτέ—κάθε ἄλλο—
C'était tout, car les précieuses	Στῆς κόρης μας τὸ γαμβρο—ιντεάλο.
Font dessus tout les dédaigneuses.	Ὁ ἕνας εἶχε τὸ ἴνα, ὁ ἄλλος τ' ἄλλο,
Après les bons partis, les médiocres gens	Ἄλλος τ' αὐτὶ πάρα πολὺ μεγάλο,
Vinrent se mettre sur les rangs.	Ἡ μύτη πάλε ἄλλου κακομοίρη
Elle de se moquer. «Ah! vraiment je suis bonne	{ Ἦταν χονδρὴ σὰν ἐκκλησιᾶς σθηστήρι,
De leur ouvrir la porte! Ils pensent que je suis	Ἄλλου πάρα μικρὴ...
Fort en peine de ma personne.	Μὰ ὠσιόσο οἱ γαμβροὶ
Grâce à Dieu, je passe les nuits Sans chagrin, quoique en solitude».	Οἱ διαλεχτοὶ σιγὰ - σιγὰ μακραίνουν
La belle se sut gré de tous ces sentiments;	Καὶ σιτὴ σκηνὴ οἱ μέτροι ἀνεβαίνουν.
L'âge la fit déchoir: adieu tous les amants.	Κι' ἡ κόρη μας μὲ ἄκρα ὑπερηφάνεια:
Un an se passe, et deux, avec inquiétude:	Νὰ πάρω ἐγὼ! ἐγὼ τέτοια ζιζάνια!
Le chagrin vient ensuite; elle sent chaque jour	Σὰ νὰ ἴμωνα καμιὰ ἀπελπισμένη,
Déloger quelques ris, quelques jeux, puis l'amour:	Εὐμορφη σὰν ἐμὲ καὶ θι π λ ω μ ἔ ν η!
Puis ses traits choquer et déplaire;	Μὰ ὠσιόσο ἐπερνούσανε οἱ χρόνοι
Puis cent sortes de fards. Ses soins ne purent faire	Κι' ἡ δύσκολὴ μας κόρη ἢ φτωχῇ
Qu'elle échappât au temps, cet insigne larron.	Τὲς νύχτες τῆς τὲς ἐπερνούσε μόνη,
Les ruines d'une maison	Ζεστή ἢ κρύα—ἀδιάφορο—ἐποχὴ!
Se peuvent réparer: que n'est cet avantage	Καὶ δὲν ἐφθανε τόσο· ἢ ἡλικία
Pour les ruines du visage?	Τῆς ἀρπαξὲς τὲς χάρες μιὰ - μιὰ.
Sa préciosité changea lors de langage.	Σιγὰ - σιγὰ πάνε δλες οἱ εὐμορφάδες,
Son miroir lui disait: Prenez vite un mari.	Ἀφήνουνε ὑγεία κι' οἱ ἐρασιτάδες.
Je ne sais quel désir le lui disait aussi:	Ἐπίστες ἀρχινῆσαν τὰ φκιασιδία.
	Μὰ ναί! οἱ εὐμορφιὲς τῶν γυναικῶν
	Δὲν φτιάνονται ὡσὰν τὰ κεραμίδια,
	Ὅταν μετατοπίσουν, τῶν σπιτιῶν.
	Ἡ κόρη ἀρχινάει νὰ συλλογιέται
	Καὶ κάτι ἄλλο πράμα τὴν πειράζει...
	Δὲν παύει ὁ καθρέφτης νὰ ρωτιέται
	Κι' ἐδρὲς γαμβροὶ ὀγλήγορα φωνάζει.
	Τότες ἢ θι π λ ω μ ἔ ν η ἀλλάζει φύλλο
	Καὶ κοῦτε que κοῦτε ζητάει ἕνα φίλο·
	Τὸν εὔρηκε· μὰ ποιόνε; φρίκη! φρίκη!
	Ἦταν φτωχὸ παυμένο εἰρηνοδίκη!

Le désir peut loger chez une pré-
cieuse.
Celle-ci fit un choix qu'on n'aurait
jamais cru,
Se trouvant à la fin tout aise et tout
heureuse
De rencontrer un malotru.

La Jeune Veuve

*La perte d'un époux ne va point sans
soupleurs.*

*On fait beaucoup de bruit, et puis on
se console.*

*Sur les ailes du Temps la tristesse
s'envole.*

Le Temps ramène les plaisirs.
Entre la veuve d'une année
Et la veuve d'une journée
La différence est grande; on ne croi-
rait jamais

Que ce fût la même personne.

L'une fait fuir les gens et l'autre a
mille attraites,

Aux soupirs vrais ou faux celle-là
s'abandonne;

C'est toujours même note et pareil
entretien;

On dit qu'on est inconsolable;

On le dit, mais il n'en est rien,

Comme on verra par cette fable
Ou plutôt par la vérité.

*L'époux d'une jeune beauté
Partait pour l'autre monde. A ses cô-
tés sa femme*

*Lui criait : «Attends moi, je te suis;
et mon âme,*

*Aussi bien que la tienne, est prête à
s'envoler».*

Le mari fait seul le voyage.

*La belle avait un père, homme pru-
dent et sage,*

Il laissa le torrent couler,

À la fin, pour la consoler :

*«Ma fille, lui dit-il, c'est trop verser
de larmes :*

Qu'a besoin le défunt que vous
noyiez vos charmes?

Ἡ νιὰ χήρα

Ὅταν μινῆς τὸ ποθητὸ της ταίρι

Ἀπὸ τῆ γῆ στὸν οὐρανὸ πετάξῃ,

Σὰ νὰ θελε με κοιτερο μαχαίρι

Τῆς σχίσῃς τὴν καρδιά—ἔτσι θὰ βλιάξῃ.

Ποτάμι πικρὰ δάκρυα θὰ χύσῃ,

Τὸ πᾶν στὸν κόσμον τοῦτον θὰ μισήσῃ,

Κλεισμένη θὰ στενάξῃ νύχτα - μέρα,

Ὅτε μαμὰ θ' ἀκούῃ οὔτε πατέρα'

Καὶ σὲ κοιτολογίεθ θὲ νὰ κάνῃ

Ὅτι μπορεῖ κι' ἐκεῖνη νὰ πεθάνῃ.

Ἄλλὰ καθὼς περνάει ὁ καιρὸς

(Γιατρὸς σὲ τέτοια ἀρρώστια φοβερός)

Σιγὰ - σιγὰ τὰ πράματα ἀλλάζου,

Κι' ἀλλάζουνε σὲ τρόπο πὺ δὲ μοιάζου

Σὲ τίποτε μ' ἐκεῖν' τῆ μαύρῃ μέρα,

Π' ὁ μακαρίτης ἔφευγε γιὰ πέρα.

Ὅσοι σ' αὐτὸ σᾶς μένει ἀμφιβολία

Ἀκούσετε αὐτὴν τὴν ἱστορία.

Μιάς κοπελιάς πὺ εἰκοσιδυὸ χρονῶνε

Τὰ ρόδα μόλις ἔφερε μαζί της

(Συμπάθιο ἂν ἀρχίξῃ ἡ ἱστορία

Ὅσᾶν τοῦ Πανταζῆ νεκρολογία)

Στὸν οὐρανὸ ἐπέτα τὸ πουλί της

Ἀπ' τὴν κοιλάδα ἐτούτῃ τῶν κλαυθμῶνε

Καὶ βλέποντας τὸ ταίρι ξαπλωμένο

Στὸ νεκρικὸ κρεβάτι, μαραμένο,

Ἐφώναξε : Ἀθύνατο νὰ ζήσω

Χωρὶς ἐσέ, πουλί μου' δὲ θ' ἀργήσω

Κατόπι νὰ σ' ἐπάρω. Κι' ἡ μιλιὰ της

Ἐσθῆτότουσε στὰ τόσα δάκρυά της

Πὺ ἔλεγεσ—ἄχ! τρέμω καθὼς γράφω—

Γι' αὐτὴ δὲ μένει ἄλλο ἂπ' τὸν τάφο!

Ἡ κόρη εἶχε φρόνιμο πατέρα,

Puisqu'il est des vivants, ne songez plus aux morts.

Je ne dis pas que tout à l'heure Une condition meilleure

Change en des noces ces transports; Mais, après certain temps, souffrez qu'on vous propose

Un époux beau, bien fait, jeune, et tout autre chose

Que le défunt.— Ah! dit-elle, aussitôt Un cloître est l'époux qu'il me faut.

Le père lui laissa digérer sa disgrâce.

Un mois de la sorte se passe;

L'autre mois, on l'emploie à changer tous les jours

Quelque chose à l'habit, au linge, à la coiffure:

Le deuil enfin sert de parure.

En attendant d'autres atours;

Toute la bande des Amours

Revient au colombier; les jeux, les ris, la danse,

Ont aussi leur tour à la fin:

On se plonge soir et matin

Dans la fontaine de Jouvence.

Le père ne craint plus ce défunt tant cheri;

Mais comme il ne parlait de rien à notre belle,

«Où donc est le jeune mari

Que vous m'avez promis?» dit-elle.

Κι' ἀφοῦ καιρὸ τὴν ἄφησε νὰ κλαίη,

Στὸ ὄσιτρο: Καλὴ μου θυγατέρα,

Φθάνουν τὰ τόσα δάκρυα, τῆς λέει,

Ἐδύνατο κανεῖς, ὅσα κι' ἂν χύσῃ,

Ἐκείνον ποῦ πεθάνη ν' ἀναστήσῃ.

Πρόσεξε λίγο δὴ καὶ τὴν ὕγιά σου,

Ἔχεις ζωὴ δλόκληρη μπροστὰ σου,

Κι' ὅταν ὁ Θεὸς θελήσῃ μιὰν ἡμέρα

Κι' ὁ πόνος σοῦ περάσῃ, θυγατέρα,

Ἔνας γαμβρὸς ἐπίτεες .. ἕνας νέος,

Καλὴ καρδιά, ἑμογενῆς κι' ὠραῖος...

Κι' ἡ χῆρα μας ἀρχίζοντας τὰ κλάματα:

Ἄχ! μὴ μοῦ λές, πατέρα, τέτοια πράματα

Γιὰ μένανε τὴν κακομοιριασμένη

Ἄλλ' ἀπὸ μοναστήρι δὲ μοῦ μένει...

Σὲ μιὰ τόσο φορικτὴ ἀπελπισία

Μήνας ἕνας δλόκληρος πὲς πάει.

Τὸν ἄλλο μήνα ἡ τόση ἀηθία

Γιὰ καθετὶ τοῦ κόσμου μας περνάει.

Ἐπειτα ἡ χηροῦλα μας ἀρχίζει

Λίγο καὶ τὸ κορμὶ τῆς νὰ φροντίζῃ

Ἐπειτα χτενισιές, ποῦντιρες, κολόνια,

Πράματα ἕως τότε ξεχασμένα,

Ἀρχίσανε σὺν τὰ καλὰ τὰ χρόνια,

Ὅπισω νὰ γυρίζουν ἕνα - ἕνα.

Τέλος κι' αὐτὸ τοῦ πένθους τῆς τὸ χρωῶμα,

Λύπησ' τάχα σημεῖο, ποιὸς πιστεύει

Πῶς γιὰ στολίδι τῶρα χρησιμεύει

Ἄπ' ἄ σ' ἐκεῖ τ' ἀλαδαστρένιο σῶμα!

Φτωχὲ μου μακαρίτη, πῶς μὲ μιὰ

Ἐπσοσε ἀπὸ τέτοια βασιλεία!

Καὶ πῶς ἀπὸ μονάρχης δοξασημένος

Ἐγένηκες θνητὸς λησμονημένος!

Χαρὰ γεμάτος ἦταν ὁ πατέρας

Γι' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ τῆς θυγατέρας.

Στὸ ὄσιτρο ἐτούτη, βαρεμένη

Ἀκόμη τὸ γαμβρὸ νὰ περιμένη,

Τοῦ λέει μὲ θυμὸ: Καλὲ πατέρα,

Ποῦ νὰ ὁ νιὸς ποῦ μοῦ ἔπες μιὰν ἡμέρα ;...

Ἄπὸ τὰ παραπάνω λοιπὸν στιχοιργήματα βγαίνει, νομίζω, τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λαοκαράτος βρισκόταν σὲ οἰκεία σχέση μετὰ τὸ ἔργο τοῦ La Fontaine, ὅτι κάποτε, ἔστω καὶ ἀνωνομογραφικὰ, τὸ οἰκειοποιήθηκε καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ὑπῆρξε ἐτούτο γι' αὐτὸν μιὰ γενικότερη πηγὴ θεμάτων καὶ ὕφους, ἀφοῦ ἡ συγγένεια τοῦ μυθολογικοῦ

ἔργου τοῦ La Fontaine (καὶ ἰδίως, θᾶλεγα, τῶν Contes) μὲ τὸ ἔργο τοῦ Λαοκαράτου εἶναι φανερὴ καὶ δὲν περιμένει παρὰ μιὰ λεπτομερέστερη ἔρευνα γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ σ' ἕλη τὴν ἔκτασή της.

ΑΓ. ΜΟΥΡΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

NACHTRAG ZU «PARERGA ZU DEN EPIGRAMMEN
DES THEODOROS STUDITES»

(Vgl. oben S. 11 ff.)

Ein Zufall führte mich noch nach Abschluss des Druckes obigen Aufsatzes auf die Identifizierung der in der Turiner Hs anonym überlieferten Epigramme (vgl. oben S. 29). Es handelt sich um die unter dem Namen Leons des Weisen überlieferten und veröffentlichten *χρησμοί* (PG 107, 1121 - 1140; s. auch Sp. Lambros, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 19 [1925] 97 - 138), allerdings in einer Rezension, die in vielen Punkten von den veröffentlichten abweicht. Im Augenblick will ich mich nicht über die Besonderheiten dieser Rezension äussern, hoffe aber, zu gegebener Zeit darauf zurückkommen zu können¹.

Bei dieser Gelegenheit möchte ich auch noch nachtragen, dass möglicherweise der Sinaiticus 401 ein enger Verwandter des verbrannten Scorial. III. Δ. 14. ist (vgl. oben S. 24, Text zu Anm. 2). Der Sinaiticus—offensichtlich aus einem verstümmelten Vorbild abgeschrieben—enthält fol. 178v die Epigramme Nr. 1-2, 4; auf derselben Seite daran anschliessend folgt mit vollständigem Titel die Hypotyposis (PG 99, 1704). Da nun auch in III. Δ. 14. nur wenige unvollständige Jamben vorhanden waren und ebenfalls auf derselben Seite die Hypotyposis anfang (vgl. oben S. 16), ist eine enge Verwandtschaft (gemeinsames Vorbild; gegenseitige Abhängigkeit) durchaus möglich, zumal die Hss E₁, E₂ und Sinaiticus 401 für die Überlieferung der Katechesen der gleichen Rezension angehören².

Letztlich sei noch erwähnt, dass auch der Vindob. Phil. gr. 6,

¹ Die neuere Literatur zu den *χρησμοί* (nach Krumbacher, *Gesch. byz. Lit.*², 1897, 628, Nr. 3) findet sich bei A. Kominis, *Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμούς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*, Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 20 (1960/61) 386-412.

² Vgl. J. Leroy, *Un nouveau témoin de la Grande Catéchèse de Saint Théodore Studite*, *Rev. Et. Byz.* 15 (1957) 75, Anm. 1.

saec. XVI, fol. 106r, einige der oben (S. 36 - 39) edierten, dem Theodor zugeschriebenen Epigramme enthält¹. Es sind die Nrr. II-IV mit dem Titel: Ἰαμβοὶ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίων (so) und jeweils ἕτεροι: vor den folgenden. Der Text zeigt folgende Varianten: II, 2 ῥᾶρον (und so öfter ι-subscriptum) 3 εἶπε: εἶλε 4 δέμας; III, 1 fehlt 3 γεράριτο 6-7 fehlen IV, 5 θεότητι 13 Οὐαλεντίνο φρόνως. Im Grossen und Ganzen besteht also Übereinstimmung mit T. Einzig II, 4 δέμας ist gleich V und könnte somit als richtige Lesart betrachtet werden. Das Fehlen der Verse III, 6-7 scheint kein Versehen, sondern bewusste Auslassung einer historisch bedingten Gegebenheit zu sein, damit das Gedicht allgemeineren Charakter bekommt. Ähnliches gibt es auch in der Überlieferung der echten Epigramme Theodors öfters.

P. SPECK

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΛΙΚΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ

Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια κι' ἡ παραμικρότερη δὲν ὑπῆρχε ἀντιγνωμία πῶς, σύμφωνα μὲ δλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπῆρχαν, ὁ Παλαμᾶς γεννήθηκε στὶς 13 Ἰανουαρίου 1859, ἔπως κι' ὁ ἴδιος ἀλλωστε τὸ σημειώνει στὰ «Χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου», τόμ. 2, σελ. 3. Αὐτὴν ὁμως τὴν καθιερωμένη χρονολογία ἐπιχείρησε νὰ τὴν ἀμφισβητήσῃ ὁ Γ. Θ. Βαφόπουλος μὲ τρεῖς ἐπιστολές του σ' ἓνα λογοτεχνικὸ περιοδικό², παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ μερικὰ ἐνδεικτικὰ τῶν μαθητικῶν χρόνων τοῦ ποιητῆ, ποὺ εἶχαν παρουσιαστῆ πρὶν ἀπὸ λίγον καιρὸ, κι' ὅπου φαινόταν πῶς γεννήθηκε τὸ 1857. Τοῦτο τὸ ἔτος λοιπὸν ἀκόλουθο εἶναι νὰ ἐρίσουμε γιὰ χρονολογία τῆς γέννησής του, βγάνει τὸ συμπέρασμα ὁ ἐπιστολογράφος. Μὲ κάποια μου ἄρθρα τότε ἀπάντησα στὰ δημοσιεύματά του, μαζί μὲ ἄλλους ἀκόμα ἐρευνητές, ποὺ μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ἀποδείξανε ὀλωσδιόλου ἀστοχημένους τοὺς ἰσχυρισμούς του. Στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ σημειώματά μου, ἀρκετὰ διεξοδικό, ἔξω ἀπὸ ἀρκετὲς πληροφορίες ἀνα-

¹ Vgl. H. Hunger, Katalog der griechischen Has der österr. Nationalbibliothek, Bd. 1, Wien 1961, 141.

² Γιὰ τὸν τίτλο, τὴ χρονολογία καὶ τὰ περιοδικά, ὅπου δημοσιεύτηκαν τότε δλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία τοῦ Παλαμᾶ, μαζί μὲ μιὰ περίληψή τους, βλ. Λίτου Πολίτη, Νεοελληνικὴ Βιβλιογραφία (1950-1951), Ἑλληνικά 13 (1954) ἀριθ. 475-483. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Βαφόπουλου ἐλέγχονται στοὺς ἀρ. 477 καὶ 480.

φορικά με τὰ πρωτόλεια τοῦ ποιητῆ τῶν σχολικῶν του χρόνων κι' ἄλλες μερικὲς ἀκόμα γιὰ τὸν ἀδερφό του Χρήστο Παλαμά¹, τὸν στοργικὸ αὐτὸν καθοδηγητῆ στὰ πρῶτα του ποιητικὰ φτερουγίσματα, παρουσίασα καὶ κάποιες καινούργιες, κοντὰ στὶς προηγούμενες, μαρτυρίες γιὰ τὴν πραγματικὴ χρονολογία τῆς γέννησής του. Πάνω ἀπ' ἕνα ἔστιγμα-τιζα τὸν ἀνακινητὴ τοῦ ζητήματος τῆς ηλικίας τοῦ ποιητῆ γιὰ ὅσες ἀμετροέπειες εἶχε ἐναντίον του ξεστομίσει. Γιατὶ κοντὰ στ' ἄλλα τὸν χαρακτηρίζε «ναρκισσεύμενο», τὸν εἰρωνεύετο γιατί τάχα γράφτηκε σὲ μικρότερη ηλικία, ἐπειδὴ εἶχε συμφέρον νὰ πάη πιὸ ἀργὰ στρατιώτης, κι' ἀκόμα μᾶς τὸν πείριστε, γιὰ ν' ἀποκρύψη τὰ χρόνια του, νὰ συμβουλευέται τὸ «Διαιρητὴς Ἡμερολόγιου», καὶ πότε αὐτό; δυὸ χρόνια ὀλόκληρα, καθὼς ἀπόδειξα, πρὶν τοῦτο δημοσιευτῆ!

Καθόλου παράξενο δὲν εἶναι τώρα, πὼς καμιάν ἀπάντηση στοὺς

¹ Στὰ δημοσιεύματα τοῦ Χρήστου Παλαμά πού σημείωσα σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἄς προστεθοῦν καὶ: 1) Μαντινεία καὶ Μαντινεῖς. Τάξη X. Κανδηλώρου Ἑρκαδικῆ Ἐπετηρίδα, τεῦχ. 1, 1903, σελ. 39-44. 2) Ἕνα σπῆτι τῶν Πατρῶν. Ἀκαδημαϊκὸν Ἡμερολόγιον Πατρῶν, 1918, σελ. 21-28. 3) Γεροντικά σονέτα, περ. Ἡ Βίγλα (Μεσολογγίου), Νοέμβρ.-Δεκ. 1923, σελ. 57-58 [Δημοσιεύονται τὰ σονέτα: «Τ' ἄι-Γιαννιοῦ τοῦ Ριγανᾶ», «Τῆς Γαβαλοῦς», «Τ' ἄι-Δημήτρη τοῦ Ἐπαχτοῦ». Ἀκολουθεῖ ἕνα σημείωμα πού ἀναφέρει: Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸν ὁ κ. Χρ. Παλαμᾶς [...] ἔγραψε μερικὲς σειρὲς σονέτων. Ἀπὸ μικρὸς ἔγραψε στίχους καὶ μάλιστα ζήτησε τ' ἀδελφί του φηλὰ στὸν Παρνασσό. 4) Εἰς τὸν ἐορτάζοντα ἀδελφόν, ἐφ. Ἡ Βραδυὴ 24 Ἰουν. 1963 [Ποίημα σταλμένο ἀπὸ τὴν Τεργέστη τὸ 1874 γιὰ τὴ γιορτὴ τοῦ ποιητῆ]. Μερικὲς γι' αὐτὸν πληροφορίες, τότε πού ἦταν γραμματέας τῆς Νομαρχίας Ζακύνθου, βλ. σὲ μιὰ ἐκτεταμένη ἐπιστολὴ ἀπὸ ἐκεῖ τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη, Ἡ κατάστασις, ἐφ. Ἀκρόπολις 29 Ὀκτ. 1884. Ἄλλη μιὰ πληροφορία γιὰ τοῦτον, ὅταν ἔμεινε στὴν Πάτρα, βλ. περ. Εἰκονογραφημένη Ἔστια, τόμ. Α' 1890α, 7 Ἰαν. 1890 (στὸ Δελτίο). Ἐνδιαφέρουσα σκιαγραφία του, τότε πού ἦταν Νομάρχης στὴν Πάτρα, εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν Γ. Β(ῶ)κο, Ἐνὰ τὰς σταφιδοφόρους ἐπαρχίας, ἐφ. Τὸ Ἄστυ 3 Ἰουλ. 1894, σελ. 1. Κοντὰ στ' ἄλλα ἀναφέρεται: «Ἀρχικῶς ἦτο προωρισμένος νὰ γίνῃ ποιητὴς καὶ αὐτός, ὅπως ὁ ἀδελφός του, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ἢ διὰ νὰ εἶμαι ἀκριθέστερος, δὴρξεν εἰς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς νεανικῆς του ηλικίας ποιητῆς καὶ ἔδωκε τὸ παράδειγμα καὶ τὴν ὄθησιν εἰς τὸν μικρότερον ἀδελφόν του [...], τὸν ὁποῖον οὐχὶ σπανίως θ' ἀκούσετε λέγοντα περὶ τοῦ νομάρχου ἀδελφοῦ του ἐπὶ τὸ ἀσπειρότερον: — Αὐτός ἄς ὀφεται! Αὐτός μ' ἐπῆρε στὸ λαιμό του». Ἄς σημειώσουμε πὼς ὁ Βῶκος ἐπαινεῖ ἐδῶ καὶ τὴ διορατικότητά τοῦ Μιχ. Παλαμά, πού εἶχε προσλάβει πὼς θ' ἀποτύχη ἢ ἀποστολὴ στὴ Ρωσία τοῦ τότε ἐφέτη στὴν Πάτρα Εὐθ. Καρακάλου γιὰ νὰ διαδώσῃ τὴν Κορινθιακὴ σταφίδα. (Γιὰ τούτη τὴν ἀποστολὴ τοῦ Δημητσανίτη Εὐθυμίου Καρακάλου καὶ γενικὰ γιὰ τὴ σταδιοδρομία του καὶ τὴ ζωὴ του βλ. Κ. καὶ Σ. Βοβολίνη, Μέγα Ἕλλη. βιβλιογραφικὸν λεξικὸν τόμ. Α' [1959] σελ. 490-501). Γιὰ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση πού εἶχε ἀπὸ τὸν ἀδελφό του ὁ Παλαμᾶς ἀναφορικὰ μὲ τίς πρῶτες του ποιητικὲς δοκιμὲς, βλ. καὶ Γεω. Δ. Κασόλα, Τὰ πρῶτα λογοτεχνικὰ γραψίματα τοῦ Παλαμά. Κι' ἕνα πολιτικὸ κθούριον, ἐφ. Ἀκρόπολις 8 Ἰουν. 1943.

παραπάνω ελέγχους δὲν μπόρεσε νὰ δώση ὁ ἐπικριτὴς τοῦ Παλαμά. Ὑστερα ἕως ἀπὸ λίγα χρόνια, θαρρώντας ἴσως, εἶπε εἶχαν πιά λησμονηθῆ ὅσα εἶχε γράψει ἀναφορικά μὲ τὴν ἡλικία τοῦ ποιητῆ, φέρνει καὶ πάλι στὴν ἐπικαιρότητα τὸ ζήτημα τοῦτο μὲ τὸ ἐκτεταμένο του ἄρθρο «Μνήμη Κωστή Παλαμά» Ν. Ε. 65 (1959) 356-366. Χωρὶς οὔτε τὸν ἐλάχιστο ὑπαινιγμὸ νὰ κάνη ἐκεῖ γιὰ τίς τόσο ἀδάσιμες προηγούμενες ἐπικρίσεις τοῦ ἐναντίου τοῦ Παλαμά, μᾶς διαβεβαιώνει πὼς ἄδικα κατηγορήθηκε πὼς εἶχε τάχα σημειώσει λαθεμένα τὸ ἔτος ποῦ γεννήθηκε ὁ ποιητής. Γιατὶ τίποτ' ἄλλο αὐτός, λέει, δὲν εἶχε κάνει, παρὰ μόνον ποῦ ξανάγραψε ἐκεῖνα ποῦ καὶ πρὶν τὰ εἶχε ἀναφέρει: «Ἀπὸ τὰ ἐπίσημα κείμενα, μὲ μιὰ σύγκριση τῆς χρονολογίας καὶ τῆς ἡλικίας, ποῦ μνημονεύεται μέσα σ' αὐτά, βγαίνει ὡς ἀναμφισβήτητο δεδομένο, ὅτι ὁ Παλαμάς γεννήθηκε τὸ 1857». «Κι' ἕνα αἶσθημα ἐντιμότητος», συνεχίζει, «μὲ ὑποχρέωνε [...] νὰ προβῶ σὲ μιὰ βειλὴ (!) ἀνακοίνωση τῶν συμπερασμάτων μου [...]. Κι' ἴσως νὰ μὴν ἀποτολμοῦσα νὰ κάμω τὴν ἀνακοίνωσή μου ἐκείνη, ἂν δὲ μὲ κατέτρωγε ἢ βαθεῖα συναίσθηση τῆς εὐθύνης ποῦ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ ἔχω». Κι' ὅλα τοῦτα τ' ἀναγράφει «γιὰ νὰ ἐπιστημάνῃ ἕνα στίγμα, ποῦ σπιλώνει, φαίνεται, ἀκόμα τὴν πνευματικὴ μας ζωὴ. Εἶναι τοῦτο ἡ ἄρνηση μερικῶν νὰ δέχονται μὲ σεβασμὸ τὴ γνώμη τῶν ἄλλων, ἢ νὰ συζητοῦν μὲ τὸ ἦθος ποῦ ἀρμόζει σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους». Ἡ συναίσθηση ὅμως τῆς εὐθύνης καὶ γιὰ τὴ δικὴ του εὐπρέπεια ἀπουσιάζει καὶ πάλι δλοκληρωτικὰ καὶ ἀπὸ τὸ καινούργιο αὐτὸ δημοσίευσμά του: Σὲ πέντε δλόκληρες στήλες διοχετεύει καὶ στὸ ἀσήμαντο ἀτομὸ μου, καὶ μάλιστα στὸν ὑπερθετικὸ βῆθμῳ, ὅλη ἐκείνη τὴν ἔξω ἀπὸ κάθε θρῖο κοσμιότητος προσβλητικὴ φρασσεολογία, ποῦ πρὶν εἶχε μὲ τούτη προσπάθειά μου νὰ ταπεινώσῃ ἕναν Παλαμά. Ἀπὸ κάποιον «μάγο (!)» γράφει κοντὰ στ' ἄλλα, «μοῦ ἤρθαν τὰ βέλη ἀπὸ τὴ ζούγκλα ἐνὸς περιοδικοῦ» («ζούγκλα» ἀποκαλεῖ πολλὲς φορὲς καὶ κατόπι τὴν Ἑλλ. Δημιουργία). Καὶ συνεχίζει: «Μέσα στὶς σελίδες του μεταβλήθηκα ἀμέσως [...] σὲ πρόσωπο μεσαιωνικῶν συνομοσιῶν». Ἀναφέρει ἀκόμα: «Ἐνα μικρὸ τυπογραφικὸ λάθος ἔγινε ὁ ἀκούσιος συνομοσιῶν τοῦ φουερρὸ ἱεροξετασιῆ, ποῦ μοῦ καταλόγισε, ἐξ αἰτίας του, ἀγραμματοσύνη πρώτου βαθμοῦ». Καὶ πραγματικὰ, ἀπ' ὅλα τὰ χωρὶς

¹ Ἡ ἔλλειψη ὅμως οὐσιαστικῶν στοιχείων γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ κ. Β., ἀναπληρώθηκε μὲ τὴν ὀργανωμένη συμπαραστάση ὀλωθεδίου ἀναρμόδιων ἀπολογητῶν του. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ἕνας ἄγνωστός μου κύριος δὲ βρῆκε τίποτ' ἄλλο νὰ μὲ κατηγορήσῃ, παρὰ μονάχα γιὰ τὴν «τσουχερὴ γλώσσα» (Ἑλ. Δημιουργ. 6 [1950] 948). Καὶ κάποιοι ἄλλοι ἄγνωστοί μου καὶ τοῦτοι κύριοι (ἀκόμα καὶ κυρίες) μὲ κατακρίνανε πάλι γιὰ τὸν ἴδιο λόγον, κι' ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη κι' ἐκείνοι (ἐφ. Ἔθνος 23 Νοεμβρ. 1950, σελ. 2).

λογική διάρθρωση γραφόμενά του, είχα σημειώσει μιὰ μονάχα διασκε-
δαστική του άσυνταξία, πού τή φορτώνει τώρα στους τυπογράφους.

Ἡ ἐπιτιμητική του ὡστόσο ἀκράτεια, πού δὲν ἄφησε ἀπρόσβλητο
καὶ τὸν Ἀποστολάκη ἀκόμα (κι' αὐτὸν τὸν εἰρωνεύεται καὶ τὸν κατα-
κρίνει), θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἐξηγηθῆ σὰν ἐπακόλουθο τῆς προσπάθειάς
του γιὰ τὴ συγκάλυψη καὶ τὴν ἀπόθηση μιᾶς ἐνοχῆς γιὰ τὴν ἀγνωμο-
σύνη πού φανέρωσε στὸν ποιητῆ. Γιατὶ ὁ Παλαμᾶς, πού γιὰ νὰ μετα-
χειριστοῦμε μιὰ ἔκφραση τοῦ Ἀποστολάκη, «καὶ τὰ μωρὰ τῆς Διάπλα-
σης ἀκόμα ἐχειροτονοῦσε μεγάλους ποιητές», σὲ μιὰ ὑπερβολικὰ ἐγκω-
μιαστικῆ ἐπιστολῆ καὶ σὲ τοῦτον, δταν τοῦ ἔχει στείλει τὰ πρωτόλειά του
σὲ χειρόγραφο, τοῦ ἔγραφε κοντὰ στ' ἄλλα καὶ τ' ἀκόλουθα: «Εἶδα πὼς
βρίσκομαι σ' ἓνα τοῦ στίχου δουλεутὴ καὶ δαμαστή· δηλ. σ' ἓνα, ἀπὸ
τὴν κορυφὴ ὡς τὰ νύχια ποιητῆ!».

Μὰ τοὺς παραπάνω ἰσχυρισμοὺς τοῦ κ. Βαφοπούλου ἀναφορικὰ μὲ
τὸ ἔτος πού γεννήθηκε ὁ Παλαμᾶς ἀνασκευάζουν πιά ὀριστικὰ καὶ με-
ρικὲς ἄλλες ἀκόμα μαρτυρίες, πού τις ἀναγράφω τώρα, μαζὶ μὲ κάποιες
ἀγνωστες λεπτομέρειες γιὰ τὴ σχολικὴ ζωὴ του. Γιατὶ τὰ μαθητικὰ
τοῦτα χρόνια πάνω ἀπ' ὄλα ἔχοντας ὑπόψη ὁ ἐπιτιμητῆς τοῦ Παλαμᾶ,
ἔχει βγάλει τὰ τόσο ἀναξιόπιστα συμπεράσματά του. Στὸ δημοσίευμα
λ.χ. «Παλαμᾶς καὶ Παπαρρηγόπουλος» εἶχα ἀναφέρει: «Ὁ ποιητῆς, μό-
λο πού γεννήθηκε στὴν Πάτρα, δὲν ἦταν γραμμένος στὰ μητρώα τοῦ
δήμου Πατρέων. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ παλιότερα ἦταν πολὺ συνηθισμένο, ὁ
κάθε πατέρας, ἀνὴ τύχαινε τὰ παιδιά του νὰ γεννιόνταν σὲ ξένο τόπο, νὰ
προτιμᾶν νὰ τὰ ἐγγράφῃ στὰ μητρώα τοῦ τόπου, ὅπου ὁ ἴδιος γεννή-
θηκε, ἢ κι' ἀπ' ὅπου κρατοῦσε. Κι' ἔτσι ἔκανε κι' ὁ Μεσολογγίτης πατέρας
τοῦ Παλαμᾶ». Κι' ὁ κ. Βαφόπουλος ἀπαντᾷ στὰ παραπάνω μὲ τὸν ἀκό-
λουθο ἰσχυρισμὸ του. «Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, πού μνημονεύει ὁ κ. Σα-
κελλαριάδης, ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶναι γραμμένος στὰ μητρώα τοῦ Δή-
μου Πατρῶν (γράφει: Πατρέων), ὅπου γεννήθηκε, ἀλλὰ στὰ μητρώα τοῦ
Δήμου Μεσολογγίου, ἐνισχύει τὴν ἀποψη τούτη. Γιατὶ ἔτσι γίνεται φα-

¹ Ν.Ε. 3 (1928) 221. Πλῆθος ἀπὸ παρόμοιες ἐπιστολὲς ἔχουν σημειωθῆ ἀπὸ
τὸν Γ. Κατσίμπαλη, Βιβλιογραφία Κ. Παλαμᾶ, Ν.Ε. 34 (1943) 404 - 462. Ἐς προσεθεῆ
σ' αὐτὲς ἄλλη μιὰ, ὅπου ὁ Παλαμᾶς ἐπαινεῖ τὸ ποίημα τοῦ Γορτύνιου δάσκαλου
Ι. Π. Ρηγόπουλου «Ὁ Λάδωνας τὴν ἀνοιξη». Εἶναι ὅμως τοῦτο πραγματικὰ, ὅπως
τὸ χαρακτηρίζει ὁ ποιητῆς, «ἀπλό, λαϊκὸ, μὰ εἰκονικὸ, ζωνηρό, θερμὸ, εἰλικρινὲς
τὸ οὐσιαστικότερο γιὰ ἓνα ποίημα καλοστιχουργημένο». Βλ. Νικολάου Λάσκαρη,
Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Μέρος 10ο, Πύργος 1926, σελ. 818 - 819. Τὸ ποίημα
δὲν ἀρχει στίς σελ. 817 - 818. Γιὰ τὸν φουστανελοφόρο ποιητῆ Ἰω. Ρηγόπουλο βλ.
Ἀγωγή Λούσιου (= Ἀγωγή Γ. Σακελλαριάδη), Δημητσάνα (ἀνταπόκριση), ἐφ.
Σκρίπ 4 Νοεμβρ. 1911.

νερό πώς ή έγγραφή του Παλαμά στα μητρώα δεν έγινε άμέσως μετά τη γέννησή του, αλλά πολύ κατόπιν, αν ληφθή υπόψη ότι ο πατέρας του, με την κατάσταση μάλιστα των μέσων της συγκοινωνίας [!] της εποχής εκείνης, δεν ήτο δυνατόν να σπεύση άμέσως να μεταβή στο Μεσολόγγι για να δηλώση τη γέννηση του παιδιού. Το πιθανότερο είναι ότι ή έγγραφή του Παλαμά στα μητρώα Μεσολογγίου έγινε από τους συγγενείς του, όταν πια ο Παλαμάς, όρφανό παιδάκι, είχε όριστικά μεταφερθή από την Πάτρα στο Μεσολόγγι. Και για την έγγραφή του Παλαμά σε μεταγενέστερο έτος γεννήσεως βοήθησε κατά πάσα πιθανότητα ή άπουσία [!] του πατέρα του, που είχε πια πεθάνει και ή μικροσκοπική του [!] εμφάνιση». Μά κατόπι και πάλι δικαιώθηκε άπολύτως ή άποψή μου με όσα έγραψε ο Χρ. Ευχαγγελάτος με το άρθρο «Ο Μεσολογγιτισμός του Παλαμά» Ν.Ε. 49 (1951) 308. «Ο Κωστής Παλαμάς από πατέρα και μητέρα Μεσολογγίτης¹, έγεννήθη εις τας Πάτρας, αλλά ο πατήρ του Μιχαήλ Παλαμάς, ύπηρετών τότε έν Πάτρας ως πρωτοδικης, δεν ένέγραψεν εις τά μητρώα του Δήμου Πατρέων τον δευτερότοκον υιόν του, αλλά εις τά μητρώα της πατρίδος του. Και ο Δήμος Μεσολογγίου έχει εις τά μητρώα του τους τρεις υιούς του Μιχαήλ Παλαμά: τον Χρηστάκη, γεννηθέντα το 1849 ύπ' αϋξ. αριθμ. 169, τον Κωνσταντίνον, γεννηθέντα το 1859 ύπ' αϋξ. αριθμ. 498 και τον Νικόλαον γεννηθέντα το 1861 ύπ' αϋξ. αριθμ. 501· έτι δε και τον υιόν του ποιητού Λέανδρον».

Υπάρχει όμως και το παρακάτω σημαντικό στοιχείο: Στο «Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο» του 1959, σελ. 5-8 ανακοινώθηκε ένα ανέκδοτο έφηβικό ποίημα του Παλαμά με τον τίτλο «Εις μίαν νύκτα (έπί τη έπετεΐω των γενεθλίων μου)» και με χρονολογία 12 Ιανουαρίου 1877. Τη δημοσίευσή του συνοδεύουν κατατοπιστικά σχόλια, όπου σημειώνονται στο τέλος και τ' ακόλουθα: «Το ποίημα αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά έδω σαν ένα άκόμα άθθεντικό χρονολογικό στοιχείο για τη γέννηση του Παλαμά. Και από αυτό [.] διαπιστώνεται για χρονολογία της γεννήσεώς του ή 13 Ιανουαρίου 1859, πασίγνωστη και από άλλα μέχρι τώρα γνωστά δοκουμένα, που παραγνωρίζοντάς τα ή άργόσχηλη φιλολογική έρευνα προσπάθησε πριν από μερικά χρόνια να την άμφισβητήσει». Μ' αυτήν τώρα την καινούργια μαρτυρία καιρός πια να κλείση όριστικά ή τόσο κουραστική για τον ταλαίπωρο αναγνώστη συζήτηση για ένα ζήτημα άνύπαρχτο καθ'αυτό, που χωρίς λόγο δημιουρ-

¹ Η μητέρα του ποιητή Πηνελόπη Κ. Πεταλά δεν ήταν από το Μεσολόγγι, αλλά από την Ίθάκη.

γήθηκε καὶ ἐπίμονα ὑποστηρίχθηκε μὲ ἐπιχειρήματα κάθε ἄλλο παρὰ βάσιμα καὶ λογικά.

Ἄς σημειώσουμε τώρα πῶς ὁ κ. Βαφόπουλος στὰ γραφόμενά του γιὰ τὰ μαθητικά χρόνια τοῦ Παλαμᾶ εἶχε προσέξει μονάχα, καθὼς ἀναφέραμε, μερικά ἐνδεικτικά τῶν μαθητικῶν χρόνων τοῦ ποιητῆ. Καὶ τοῦτα ἄλλωστε στάθηκαν ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς ἀντιγνώμιας του μὲ τὸ ἔτος ποὺ γεννήθηκε ὁ ποιητῆς. Ἄγνοῦσε ὅμως ὅσα εἶχε ἀναφέρει κατόπιν ἕνας ἄλλος ἐρευνητῆς¹, ποὺ, ἔχοντας ὑπόψη κάποιο παλιὸ «ἔλεγχος ἀποτελέσματος γενικῶν ἐξετάσεων» τοῦ γυμνασίου Μεσολογγίου, μᾶς φανέρωσε καθαρὰ τὴ γυμνασιακὴ ζωὴ τοῦ Παλαμᾶ, συμπληρώνοντας καὶ κάποιο κενὸ ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τῶν παραπάνω ἐνδεικτικῶν. Ἄπ' αὐτὸν τὸν ἔλεγχος μαθαίνουμε, κοντὰ στ' ἄλλα, πῶς τὸ σχολ. ἔτος 1872-1873 ἐφοίτησε ὁ ποιητῆς στὴ Β' τάξη, ἀλλὰ στὸ τέλος συγκέντρωσε βαθμὸ μόνις «μετρίως», πράμα ποὺ τὸν ὑποχρέωσε νὰ ξαναφοιτήσῃ στὴ δευτέρη τάξη καὶ τὸ σχολικὸ ἔτος 1872-1873. Τὴν ἄλλη ἔμως χρονίᾳ προεβιάστηκε μὲ βαθμὸ «λίαν καλῶς 5 καὶ $\frac{1}{16}$ ». Πολὺ καλοὺς βαθμοὺς λαβαίνοντας πάλι συνέχεια καὶ κατόπι, ἀπολύθηκε μὲ τὸ βαθμὸ «κάλλιστα» (μεταξὺ τοῦ λίαν καλῶς καὶ ἀριστα). Ὁ ἐρευνητῆς ποὺ παρουσίασε τὰ πολυτίμα τοῦτα στοιχεῖα, γράφει στὸ τέλος τὰ ἀκόλουθα: «Στὸν "ἔλεγχος ἀποτελέσματος γενικῶν ἐξετάσεων" δὲ φαίνεται ἡ αἰτία ποὺ ἔκανε τὸν κάθε χρόνο μὲ "λίαν καλῶς" καὶ "κάλλιστα" προαγόμενο ποιητῆ νὰ μείνῃ στὴ Β' τάξη δυὸ χρόνια. Νὰ τοῦ ἐστοίχισε τάχα ἡ ἀπόρριψή του αὐτὴ καὶ "ἔστρωσε" ἔπειτα τόσο, ὥστε νὰ γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους μαθητὰς τοῦ Γυμνασίου; Μήπως καμιὰ ἀρρώστια δὲν τὸν ἄφησε νὰ παρακολουθήσῃ τακτικὰ καὶ αὐτὸ ἐπέδρασε τόσο, ὥστε νὰ συγκεντρώσῃ στὸ τέλος τῆς χρονιάς μόνις 2 καὶ $\frac{1}{16}$ βαθμὸ;». Ὅμως, τὸ πιθανότερο εἶναι πῶς ἀπὸ τὴν ἀμελετησίᾳ του μονάχα ἔμεινε στὴν ἴδια τάξη, ἀφοῦ γιὰ καμιὰ μεγάλη του ἀρρώστια στὰ μαθητικά του χρόνια δὲ μᾶς μιλάει ὁ ποιητῆς στὴν αὐτοβιογραφικὴ του ἱστορία «Γὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου», ὅπου τόσοσ λόγος γίνεται καὶ γιὰ τὰ πιὸ ἀσήμαντα περιστατικὰ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Τὸ παραδέχεται ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος σ' ἕνα του διήγημα², πῶς ἐκείνη πᾶνω κάτω τὴν ἐποχὴ παρουσίαζε πάρα πολλὴ ἀδικοφροσίᾳ γιὰ τὰ μαθήματά του. Καθὼς ὅμως μᾶς ἀφηγεῖται συνεχίζοντας, ἔφτασε τότε ἀπὸ τὴ Ρωσία στὸ

¹ Βλ. Κ. Α. Πειρονικόλοῦ, Τὰ «γυμνασιακὰ χρόνια» τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, Ν.Ε. 45 (1949) 606. Ὁ Παλαμᾶς μαθητῆς. Ἑλλ. Δημιουργία 3 (1949) 718-719.

² Εἰς τὸ σχολεῖον (ἐπιστόδιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας), περ. Ἑστία 21 Αὐγ. 1888, σελ. 529-537. Ξαναγραμμμένο ξανατυπώθηκε μὲ τὸν τίτλο «Τὸ σπῆτι καὶ τὸ σχολεῖο» στὰ Διηγήματα [1920], σελ. 37-58 [= Ἄπαντα, τόμ. 4 (1963), σελ. 74-92].

Μεσολόγγι, μιὰ δμορφη πρώτη του ξαδέρφη, ἡ "Όλγα, ἀρκετὰ μεγαλύ-
τερή του καὶ πολὺ μορφωμένη, ποὺ ὁ μικρούλης Κωστής ἀμέσως τὴν
ἔρωτεύτηκε. Κι' ὅταν τούτῃ προθυμοποιήθηκε νὰ τὸν προγομνάσῃ στὰ
μαθήματά του, ἔγινε ἀπρόσμενα ὁ πιδ ἐπιμελής τῆς τάξης του μαθητῆς,
ξαφνιάζοντας μὲ μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ τοὺς καθηγητῆς του, ποὺ τὸν εἶχαν
χαρακτηρίσει γιὰ ὀλότελα κοιμισμένο. Στὴν ὥραία λοιπὸν ξαδέρφη του
χρωστοῦσε τότε τὴν πρόδὸ του στὸ σχολεῖο. Χάρη σ' αὐτὴ πέτυχε νὰ
πάρῃ τὸ ἀπολυτήριον τοῦ γυμνασίου, ἔλεγε κατόπιν ὁ ποιητῆς, ὅπως
ἀναφέρει ἕνας ἄλλος ἐρευνητῆς¹, ποὺ διηγεῖται καὶ τοῦτο τὸ περιστα-
τικό, μαζί μὲ κάποιες ἄλλες παιδιάστικες ἀγάπες τοῦ Παλαμᾶ, ὅλες
χαρακτηριστικῆς τοῦ ἀκόρεστου ἐρωτισμοῦ του, ποὺ τόσο νωρὶς τοῦ
παρουσιάστηκε καὶ ἐξοχολοθοῦσε ἀκοίμητος συνέχεια καὶ κατόπι νὰ
τὸν ἐξουσιάζῃ ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του².

X. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ

¹ Γερ. Δ. Κασόλα, Τὰ μαθητικά χρόνια τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἥρωικό Μεσολόγγι,
ἔφ. Πρωινός τύπος, 10 Ἀπρ. 1943. Πρὶν ἀκόμα τυπωθῆ τὸ ἄρθρο αὐτό, σὲ μιὰ
ιδιωτικὴ ἐπιστολὴ του ὁ κ. Κασόλας εἶχε παραθέσει ἀποσπάσματά του, ποὺ δημο-
σιεύτηκαν μὲ ἀξιοπρόσεχτα σχόλια τοῦ Σπύρου Μελά, Μαθητῆς, ἔφ. Ἡ βραδυὴ
27 Μαρτ. 1943.

² Γιὰ τὴν πρώιμη ἐρωτικὴ παρόρμηση τοῦ Παλαμᾶ βλ. Ἄγγελου Δόξα, Πα-
λαμᾶς, ψυχολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ζωῆς του, [1959], σελ. 50-73.
Ὅσα ἀναφέρονται αὐτοῦ ἄς συμπληρωθοῦν καὶ μὲ κάποια ἄλλα, πολὺ ἐνδιαφέρονται,
ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ἔχει γράφει γιὰ τίς συμμαθήτριές του ποὺ εἶχε ἀγαπήσει, μαθη-
τῆς ἀκόμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ξυλοκόπημά του τότε ἀπὸ δύο
ἀδερφές, ποὺ τίς εἶχε κι' αὐτὲς ἐρωτευθῆ. Βλ. Χριστουγεννιάτικη ἀγάπη, ὑπογραφή
W, ἔφ. Ἐμπρός 25 Δεκ. 1917. Ἐανατυπώθηκε μὲ τὸν τίτλο «Ἀγάπη» στὰ Διηγήματα
[1920], σελ. 141-147 [= Ἄπαντα, τόμ. 4 (1963) σελ. 160-170]. Καὶ σὲ κάποια ἐπι-
στολὴ του, πλημμυρισμένη ἀπὸ συγκινητικῆς ἀναμνήσεις τῆς μαθητικῆς του ἡλικίας,
ἀφοῦ μιλήσῃ γιὰ κάποιον ἄλλο παιδικὸ του ἔρωτα, ξεμυστηρεῖται πῶς ἀπὸ μα-
θητοῦδι ἀκόμα βρισκόταν «πάντα ἐρωτοχτύπητος». Βλ. Ἡ Βίγλα, περ. Ἡ Βίγλα
(Μεσολογγίου), Ἰούλ. 1923, σελ. 1-2. Ἡ Βίγλα εἶναι μιὰ τοποθεσία τοῦ Μεσολογγ-
ίου, ὅπου, μικρὸ παιδί, πήγαινε συχνὰ περὶπατο ὁ ποιητῆς. Ἐκεῖ κατόπι, καθὼς
ἀναφέρει ὁ Γ. Κασόλας (Πρωινός τύπος δ.π.), ὅταν πῆρε τὸ ἀπολυτήριον τοῦ γυμνα-
σίου, γιόρτασε, μαζί μὲ τὴν παρέα του, αὐτὴ του τὴν ἐπιτυχία μ' ἕνα γλέντι.